× अतस्तेतद्समवायिकारणं घटसमवायीति × एवंमृत्पिंडाघटसमवायिकारणं। घटश्चस्वगतरूपादेः

संक्षेपः समवायकारणात्

तंतुघटावयवसंयोगमंतरेण विनाशतंतुतयोः समवायः। अयुतसिद्धत्वात्। तंतुरीपटस्यासमवायः अयुतसिद्धत्वाभावात्। नहि तंतुरीपटाश्रितत्वाभावनिष्ठतो नापिपटस्तुरीआश्रितः। अतस्तयोः संयोगएवातद्गुणवत्तंतुसमवेतः पटोयत्समवेतं तत्कार्यमुत्पद्यतेतत्समवायिकारणं। नन्वयंदेवघटादयोज्ञायंतेतदेवतद्गतरूपादयोपिज्ञायंते। ततः समानकालीनत्वाद्गुणगुणिनोः संयोगवद्विषाणवत्कार्यकारणभावएवनास्ति। यावयवीसंनिधानाभावात्। अतोरूपादीनप्रतिसमवायिकारणत्वंघटादीनांकारणविनाशात्समवायिकारणस्याश्रयोच्यते। नगुणगुणिनोःसमानकालीनत्वंनाम किंतुद्रव्यंनिर्गुणंएवप्रथमंसमुत्पद्यते। पश्चात्तत्समवेतागुणादयउत्पद्यंते। समानकालोत्पत्तौहिगुणगुणिनासमानसामग्रीकत्वात्तदानींस्यात्कारणानंदनियतःश्रेतः कार्यानंदस्य। तस्मात्प्रथमंक्षणेनिर्गुणंएवघटोगुणान्यःपूर्वनावीतिनवतिगुणानांकारणंतदाकारणं। नेदोपिस्निघटोदिघटंप्रतिनकारणं। एकास्मत्वयोर्विपर्ययाभावात्। नहिमणवत्तमेवप्रतिपूर्वनावीपश्चाद्भावीत्वगुणान्प्रतिनपूर्वनाविचात्मवतिगुणानांकारणंनन्वेवंसतिप्रथमक्षणेघटोचाक्षुषःस्यात्। अरूपिद्रव्यात्। वायुवत्। तदेवद्रव्यंचाक्षुषंनामद्रव्यत्वंतद्गतरूपवत्। अद्रव्यंचस्यात्गुणाश्रयत्वाभावात्। गुणाश्रयोद्रव्यमितिद्रव्यलक्षणंसत्यं। प्रथमक्षणेपरमसूक्ष्मावादिघटश्चक्षुषानदृश्यतेतदाकानोद्भानिःस्यात्। तेनव्यवस्थितमेवैतत्। निर्गुणंएवघटः। प्रथममुत्पद्यतद्वितीयादिक्षणेषुचक्षुषाग्राह्यः

॥ मत्कार्यं स्यात्तत्कारणंहेतुः स्यात्तंतुविनाशेपटविनाशवत्। तंतुरीपटस्यासमवायिकारणं। कार्यद्रव्यंसंनिधानाभावात्। यत्कार्यद्रव्यंनकालेतत्तस्यासमवायिकारणं। यथाघटपटयोः ६

॥ यत्तयोस्समवेतंकार्यमुत्पद्यतेतत्तयोरसमवायिकारणं। यथातंतुसंयोगोघटस्यासमवायिकारणं। तंतुरूपंवा। तंतुरूपवत्। तंतुसंयोगोवा। तंतुसंयोगवत्। ३

॥ मद्रव्यत्वेसतिमाणंक्षणंक्षणंप्रतिव्याप्रियमाणंतन्निरवयवंद्रव्यंपरमाणुरितिव्याप्रियमाणेतिपदंदेयं ३

पूर्वकवत्

गौ +४

२

॥ समवायिकारणत्वात्सत्समवायिकारणंइत्यत्रापितंतुरूपोदावतिव्याप्तिःतन्निरासार्थंअवयवसामर्थ्यनियतपूर्वभावित्वं ३ इति विशेषणमस्तितत्र

समवायिकारणत्वात्सत्समवायिकारणंइत्यत्रापितंतुरूपोदावतिव्याप्तिःतन्निरासार्थंअवयवसामर्थ्यनियतपूर्वभावित्वं ३ इति विशेषणमस्तितत्र

समवायिकारणत्वात्सत्समवायिकारणंइत्यत्रापितंतुरूपोदावतिव्याप्तिःतन्निरासार्थंअवयवसामर्थ्यनियतपूर्वभावित्वं ३ इति विशेषणमस्तितत्र

समवायिकारणत्वात्सत्समवायिकारणंइत्यत्रापितंतुरूपोदावतिव्याप्तिःतन्निरासार्थंअवयवसामर्थ्यनियतपूर्वभावित्वं ३ इति विशेषणमस्तितत्र

द्यतेतत्रप्रथमक्षणेद्रव्यत्वापत्तिः। समवायिकारणंद्रव्यमितिद्रव्यलक्षणयोगात्। योगएवतव्यागुणाश्रयत्वाद्भ्रासमवायिकारणंतदुच्यते। यत्समवायिकारणंप्रत्यासन्नमेवद्वितीयसामर्थ्यंतत्समवायिकारणं। यथातंतुसंयोगः पटस्यासमवायिकारणं। तंतुसंयोगस्यैपटसमवायिकारणंयत्तंतुस्तत्समवेतंतंतुनसमवायिकारणप्रत्यासन्नत्वात्। अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्तित्वेनपटप्रतिकारणत्वाद्भ्रा। एवंतंतुरूपंपटगतरूपस्यासमवायिकारणं। ननुपटगतरूपस्यपटसमवायिकारणं। ततस्तद्गतस्यैवैकस्यचित्पटरूपंप्रत्यसमवायिकारणत्वंसुचितंसमवायिकारणप्रत्यासन्नत्वात्। नत्वंतंतुगतरूपस्यासमवायिकारणप्रत्यासत्तेर्नावात्। नवातत्समवायिकारणप्रत्यासन्नस्यापिपरंपरयासमवायिकारणप्रत्यासन्नत्वात्तन्निमित्तकारणंतदुच्यते। यत्तसमवायिकारणंनाप्यसमवायिकारणंयथावेमादिकंपटस्यनिमित्तकारणं। तदेतेत्रावानोभवंत्रिविधंकारणं। अत्रावयवस्यतुनिमित्तकारणमात्रं। तस्यैकत्रिदंथसमवायेनतेसमवायस्यचलनात्मद्रव्यधर्मत्वात्। तदेवंतस्यत्रिविधकारणस्यमध्येनदेवंकथमपिसंतिष्ठायंतदेवकरणं। तेनद्यवस्थितमेवंलक्षणंप्रमाकरणंप्रमाणमितिअत्रैनधिगतार्थगंतृप्रमाणमितिलक्षणंतन्नाप्येकस्मिन्नेवघटेघटोयंघटोयमितिआरादिकज्ञानानांगृहीतग्राहिणांप्रामाण्यप्रसंगात्। नचैनानिलक्षणविशिष्टविषयीकरणादनधिगतार्थगंतृतांप्रत्यक्षेणसूक्ष्मकालानाकलनात्। तदग्रहेदिक्रियादिसंयोगांतानांच

कारणंइति

निश्चितंसामर्थ्य

समर्थस्य ×

न्त ×

× ऽथचकारणंतन्निमित्तकारणं

॥ मुद्गरत्वलाराद्यनिमित्तमात्रेकुंभोघटादिरूपंप्रतिसमवायिकारणं ७

× तस्यैवतंतोः समवायिकारण ७

एतल्लक्षणेत्रिविधकारणंनावानांजायतेद्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाः ६

Digitized with financial assistance from the Government of Maharashtra on 11 June, 2017

×तदाश्रात्रमिंद्रियं शब्दो र्थः अनयोः संनिकर्षः समवाय एव।६

नःइंद्रियावयविनाअर्घावयवानांसंयोगइति।यदा पुनश्चक्षुषाघटरूपसमवेतरूपत्वादिसामान्यज्ञानंज
न्यते।तदाचक्षुरिंद्रियं।रूपत्वादिसामान्यमर्थः।अनयोःसन्निकर्षःसंयुक्तसमवेतसमवायएवायंचक्षुसंयुक्त
घटरूपसमवेततत्रत्वस्यसमवायः"कदाचनःसमवायसन्निकर्षः।यदाश्रोत्रेंद्रियेणशब्दोगृह्यतेश्रात्रस्या
काशात्मकत्वात्।शब्दस्याकाशगुणत्वात्।गुणगुणिनोश्चसमवायात्।यदाशब्दसमवेतंशब्दत्वादिसामान्यश्रो
त्रेंद्रियेणगृह्यतेतदाश्रोत्रमिंद्रियं।शब्दत्वादिसामान्यमर्थः।अनयोःसन्निकर्षः।समवेतसमवायएव।श्रोत्र
×शब्द×६ समवेतेनशब्दत्वस्यसमवायात्।कदाचनविशेषणविशेष्यलक्षणइंद्रियार्थसन्निकर्षः।यदाचक्षुःसंयुक्तं
तलेघटाद्यभावोविशेष्यतेशून्यंभूतलंघटोनास्तीतितदाचक्षुःसंयुक्तस्यभूतलस्यघटाभावोविशेषणंतदभूत
संयुक्तंश्रोत्रंशब्दाभावोविशेषणं।यदाचश्रोत्रसमवेतेगकारेघत्वाभावोगृह्यतेतदाश्रोत्रसमवेतस्य
गकारस्यघत्वाभावोविशेषणंतेदंसंबंधतासंबंधविशेषणविशेष्यभावसंबंधइंद्रियार्थसन्निकर्षः।यदाचक्षुः
संयुक्तंभूतलेघटाद्यभावोगृह्यते।शून्यंभूतलेघटोनास्तीतितदाचक्षुःसंयुक्तस्यभूतलस्यघटाभावोविशे
षणंयदामनःसंयुक्तेआत्मनिसुखाद्यभावोगृह्यतेअहंसुखादिरहितइतितदामनःसंयुक्तस्यात्मनःसुखाद्य
भावोविशेषणंयदाश्रोत्रसमवेतगकारेघत्वाभावोगृह्यते।तदाश्रोत्रसमवेतस्यगकारस्यघत्वाभावोविशेष
णंतदेवंसंबंधतासंबंधविशेषणविशेष्यभावलक्षणेनेंद्रियार्थसन्निकर्षणाभावइंद्रियेणगृह्यतेएवंसमवा

पंचविधा॥ संबद्ध॥ ४

॥सर्वतोऽवष्टब्धंवस्तुस्वलक्षणमुच्यते अर्थक्रियासमर्थवस्तुमात्रस्यैवज्ञानस्यप्रत्यक्षप्रमाणफलव्यपदेशात्॥ नन्विंद्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमित्यादिना
२ शंकते तत्रयद्भिन्नाभिन्नविवृतसविकल्पकंज्ञानंतत्प्रत्यक्षंअतोविशेष्यतिरिक्त
तत्कारणासिद्धेरित्यादिकल्पकवत्॥३॥

यापिचक्षुःसंबद्धस्यतंतोर्विशेषणस्यतःपटसमवायोगृह्यतेचक्षुस्तउभयपटसमवायइतितदेवंषोढा
संनिकर्षोवर्णितःसंग्रहश्लोकेनाप्रमितिर्द्वेधा विकल्पानिर्विकल्पकात्विविधंकरणं तस्याःसंनिक
र्षस्तुषड्विधः।ननुनिर्विकल्पकंपरमार्थतःस्वलक्षणविषयंनचशब्दसंसर्गयोग्यं सविकल्पकंतुशब्दलिंग।
वदनुगताकारावगाहित्वात्सामान्यविषयंकथंप्रत्यक्षं"अर्थक्रियास्थितिर्वस्तुलक्षणंपरमार्थसत्।
र्थमतएवजनकत्वात्।स्वलक्षणंतुपरमार्थसत्।ननुसामान्यंतस्यप्रमाणनिरस्तविधिलक्षणत्वात्तत्व
नस्तुछत्वात्।सेवासामान्यस्यापिस्वतंत्रतत्वात्।स्वलक्षणंतुपरमार्थसत्।नटसामान्यंतस्यप्रमाणनिरस्त
तदेवंव्याख्यातंप्रत्यक्षं।लिंगपरामर्शोनुमानं।यनर्थंनुमीयतततदनुमानंलिंगपरामर्शेनानुमीयतत्र
तलिंगपरामर्शोनुमानं तत्रधूमादिज्ञानं।अनुमितिंप्रतिकरणत्वात्" अग्न्यादिज्ञानंनानुमितितक
रणंकिधूमज्ञानं किंपुनर्लिंगं।कस्यैतस्यपरामर्शः।उच्यते।व्याप्तिबलेनैवंप्रकारंलिंगंत
दाहियत्रधूमस्तत्राग्निरिति।साहचर्यनियमोव्याप्तिः।तस्यागृहीतायाएवधूमोग्निंगमयति अतोव्या
प्तिबलेनअस्यानुमापकत्वात्।धूमोग्निर्लिंगंतस्यतृतीयंज्ञानंलिंगपरामर्शः तथाहिग्रथमत
वनमहानसादौन्वयीधूमंपश्यतावह्निंचपश्यतितेनस्याद्दर्शनेनधूमाग्नीस्वलक्षणविकल्पसंबंधम
वधारयतिायत्रयत्रधूम स्तत्राग्निरिति।ननुयत्रयत्रेत्यनेनयत्वंतत्रतत्रेत्यामद्वयंपीतिसमा।

॥गमनाद्यनीक्षकत्वेनेत्यादिनाग्रंथेन॥४ ॥परामर्शइतिविषयक्रियतेऽनेनेतिपरामर्शः॥३

+पि ६ ॥साहचर्यनियमाद्व्याप्तिरुत्कर्षेणिश्चयइतिव्याप्तिः साहचर्यंत्वंशव्याप्तिःइत्यर्थः।तत्रधूमस्याग्नेश्चसाहचर्यंतेनतिव्याप्तिरित्यर्थः।निश्चयनेतिपदंदत्तं।४

×धूमोऽग्ननिरूप्यतायाम्अत्यन्ताभावप्रतियोग्यसमानाधिकरणश्चरूपस्य॥५

॥व्याप्तिबलेनाथेगमकंलिंगंगमकंलिंगमित्यत्रकोलाभवतीत्यत्रतोऽर्थइत्यर्थात्कोलिंगइत्यत्रकस्यकेतिव्याप्तिःतल्लिंगसाध्यव्याप्तिःबलेनेतिपदं॥५

नंसत्यंतघापिमेत्रतनत्रत्रश्यामत्रयोःतस्वाभाविकःसंबंधःकिंतूपाधिकएव।शाकाद्याद्रव्यपरिणाम
स्यापाधेर्विद्यमानत्वात्।तथाहि श्यामत्वे।मैत्रतनयत्वेनघ्रयोऽकंकिंतु श्याकाद्यत्रयपरिणामि।नेदृएवघ्रयोज
कःघ्रयोतकश्चोपाधिरित्यच्यते।नचैषमाम्रयोःसंबंधेकश्चिदुपाधिरस्ति।अयोगव्यवच्छेदकंकिंतु मैत्रतनयत्वात्।
योगव्यवच्छेदकश्चोपाधिरनुपलभ्यमानत्वात्।यत्रोपाधिस्तत्रोपलभ्यतेयथाग्नेर्धूमसंबंधे आर्द्रेधनसंयोगःहिंस्र
त्वस्यचाधर्मसाधनत्वेनसहसंबंधेनिपिंडितमुपाधिः।मैत्रतनयत्वस्यचश्यामत्वेनसंबंधाभावाद्या
द्यपरिणामेदःनचैवंधूमस्यापिसादित्वेकश्चिदुपाधिरस्ति।यद्यंतर्विद्यतेतदाअनुमानंततो
दर्शनाभावान्नास्तीतितर्कसहकारिणाअनुपलंभनाद्वनयत्वहेतोरुपाध्यभावोवधार्यते
तथाहेपाध्यभावग्रहणजनितसंस्कारसहकृतेनसहचर्यग्राहिणाप्रत्यक्षेणवधूमाग्न्योर्व्याप्तिरवधार्यते।तेनधूमाग्न्योःस्वाभाविकएवसंबंधःनचोपाधिकःस्वाभाविकस्तुसंबंधोव्याप्तिरित्यच्यते
तदनेनन्यायेनधूमाग्न्योर्व्याप्तिंगृह्यमाणाभोजनमयत्रधूमज्ञानंतत्रयथापर्वतादौपक्षेयत्र धू
मज्ञानंतत्रद्वितीयंतत्रपूर्वगृहीतंधूमाग्न्योर्व्याप्तिंस्मृत्वातत्रैवपर्वतेपुनर्धूमंपरामृशतिअस्यैव
पर्वतेअग्निनाव्याप्तोधूमइतिदंधूमज्ञानंतृतीयंएतच्चावश्यंमूलफलयं"अन्यथायत्रधूमस्तत्राग्नि
रवश्यातांकदाचकश्चिन्नाग्नित्वंतीतिस्मादिहापिधूमोस्तीतिज्ञानमन्वयेणैवंत्रयमेवलिंगपरामर्शः

×इत्यंशःक्वाप्युपलभ्यते×

+ म २

×कश्चे

अस्तुमितिकरणत्वाच्चानुमानंतस्मादस्त्यत्रपर्वतेवह्निरितिअनुमितिज्ञानमुत्पद्यते।ननुयत्प्रथमंमहा
नसेधूमज्ञानंतेनाग्न्यनुमापकं।सत्यंव्याप्तेरगृहीतत्वात्।गृहीतायामेवव्याप्तावनुमितिरुदयात्
अथवाग्निनिश्चयानंतरकालंमहानसादावग्निरनुमीयतामितिअग्नेरनिश्चयेनसंदिग्धत्वा
दनुमीयतेयद्येवंकृतानानुपलब्धेर्नसिद्धेः।नैष न्यायःप्रवर्तते अपितुसंदिग्धेअग्रपर्वतगतमात्मन्य
नुमीयतेधूमज्ञानंतत्कर्तृनाग्निमनुमापयति अस्तिचात्रअग्निसंदेहः साधकंवाधकंप्रमाणंनावेनंसं
दिग्धमुत्पन्नाप्यज्ञानंज्ञातसंतोअगृहीतव्याप्तेरितरगृहीतविस्मृतव्याप्तेरपिपुंसोऽनुमानानुदयेनव्याप्तिस्मृते
रपिअनुमितिहेतुत्वात् धूमदर्शनाद्धिव्याप्तिस्मरतिव्याप्यधूमवान्समाग्निमान्।यथामहानसइति
तेनधूमदर्शनेजातेव्याप्तिस्मृताजातायांयत्रधूमज्ञानंतृतीयंधूमवोऽयमितितदेवाग्निमनु
मापयतिनान्यत्।तदेवलिंगपरामर्शःतेनसमवच्छिन्नमततलिंगपरामर्शोनुमानमितिलक्षणंतच्चानु
मानंद्विविधंस्वार्थपरार्थंचेति।स्वप्रतिपत्तिहेतुःस्वार्थोयथाहिस्वयमेवमहानसादौविशिष्टेनप्रत्यक्षे
णधूमाग्न्योर्व्याप्तिंगृहीत्वापर्वतसमीपंगतःसन्नुत्पन्नसंस्कारोव्याप्तिंस्मरतियत्र धूमस्तत्राग्निरिति।अत्रा
पिधूमोऽयमितिप्रतिपद्यतेतस्मादत्रपर्वतेअग्निरित्यस्तीतिस्वयमेवप्रतिपद्यतेतत्स्वार्थमनुमानं।यत्तु

+ ए ४

कश्चित्तद्धर्मादग्निमनुमाय परं प्रतिपादयितुं पंचावयवं वाक्यं प्रयुंक्ते तत्यत्तद्धर्मानुमानं तद्यथा पर्वतोयमग्निमान्
धूमवत्वात् योयो धूमवानुसोग्निमान् यथामहानसं। तथा चायं तस्मात्तथेति। अनेनवाक्येनयत्प्रतिपादितात्पं
चावयवोयत्राग्निर्गात्यराग्निमिति यद्यते। तेनतत्यरार्थानुमानं। अत्रचयर्वतस्याग्निमत्वंसाध्यधूमवत्वंहे
तुःसत्ताचदन्यातिरेकी अन्वयेनव्यतिरेकेणचव्याप्तेः तद्यादियत्रधूमस्तत्राग्निर्यथामहानसइत्यन्वयव्या
प्तिः महानसधूमाग्न्योरन्वयसम्भवस्यदर्शनात् एवंयत्राग्निर्नास्तित्रधूमोपि नास्तियथाम्हाद्र
दइति व्यतिरेकव्याप्तिः महाद्रदेधूमाग्न्योर्व्यतिरेकस्यसम्भवस्यदर्शनात्। व्यतिरेकव्याप्तेरयंक्रमः अ
न्वयव्याप्तोयत्रव्यापकंतदलाबोत्रव्याप्यइति। तत्रकं व्याप्यव्यापकलाबादि। लावयोर्व्याख्यास्यते। तयोरला
बयास्तस्माद्विपरीतःप्रतीयते २ तदेवंधूमवत्वहेतोरन्वयेनव्यतिरेकेणचव्याप्तिरस्तियत्तद्वाक्यंकेवलमन्व
यद्याप्तिरेवप्रदर्शयते तदेकेनापिचरितार्थत्वात्। तत्रान्वयस्यावक्तृत्वात् तत्प्रदर्शनं ऋजुमार्गेणसिद्धतार्थस्य
वक्रेणसाधनायोगात् नतुव्यतिरेकव्याप्तेरलाबात् तद्धेतोधूमवत्वादुर्ज्जरन्वयव्यतिरेकी। एवमन्यापिनित्य
त्वादौ साध्येकृतकत्वादयोहेतवोन्वयव्यतिरेकिणोद्रष्टव्याः कश्चित्तदेकः केवलव्यतिरेकी तद्यथा सात्म
कत्वंसाध्यंप्राणादिमत्वंहेतुः यथाजीवच्छरीरं सात्मकं प्राणादिमत्वात्सात्मकंनलवतितत्प्राणादिमन्नल
वति यथाघटानेदंजीवच्छरीरं तथातस्मान्नघटति। अत्रजीवच्छरीरस्यसात्मकत्वंसाध्यंप्राणादिमत्वंहेतुःसचके।

× व्याप्यस्यवचनेपूर्वं व्यापकस्यतत्परं। एवंपरिक्षिता व्याप्तिः स्फुटीभवतितदतः २७+यत्र २

६

+ यन्नदृष्टिवीतन्नगंधवत् ३ + तिव्यतिरेकी अन्वयव्याप्तेरलाबात्।

वलव्यतिरेकी अन्वयव्याप्तेरलाबात् तद्यादियत्प्राणादिमत्तत्सात्मकंयथाअमुकइतिदृष्टांतोनास्ति
जीवच्छरीरंचसर्वपक्षएवलक्षणमपिकेवलव्यतिरेकी हेतुः यथाहृष्टिवीलक्षणं गंधवत्वं विवादपदं
दृष्टिवीः गंधवत्वंयथाघ्राणप्रमाणलक्षणंच यथाघ्रमाकरणत्वं तद्यादि प्रत्यक्षादिप्रमाणमिति व्य
हृत्यैर्यप्रमाकरणत्वात्। यत्प्रमा[illegible]णमितिव्यवह्रियते। तत्तत्प्रमाकरणं। यथाघ्रत्यक्षंतासादिनधूमस्तत्येदं तत्
प्रमाकरणंतत्प्रमाणमितिव्यवहर्त्तव्यं यथा अमुकइतिअन्वयदृष्टांतोनास्तिप्रमाण [illegible] समयकीकृत
त्वात्। अत्रत्रयवहारःसाध्यःनतुप्रमाणत्वंतस्यप्रमाकरणत्वा हेतोरनेदनदोषप्रसंगः तदेवंकेवलव्यतिरेकि
णादर्शिताः। कश्चिदन्योहेतुःकेवलान्वयी यथाविज्ञेयंनित्यं प्रमेयत्वात् यत्प्रमेयंतदनित्यं। यथा।
घटः। तथाचायं। तस्मान्नघटति। अत्रविज्ञेयस्यनित्यत्वंसाध्यं प्रमेयत्वंहेतुः सचकेवलान्वयी यदनि
त्यंतन्नलवति। तत्प्रमेयमपिनलवति। यथाअमुकइतिव्यतिरेकदृष्टांतोनास्तिलाबात्। सर्वत्रहिप्रा
माणिकेषुवस्त्वंशेषुदृष्टांतः। सचप्रमेयश्चानित्यश्चेति एतयोश्चान्वयव्यतिरेकी। केवलान्वयी केवलव्यति
रेकीचेति हेतूनांत्रयाणांमध्येयोहेतुरन्वयव्यतिरेकी सचपक्षेसत्त्वेनप्रसाधनात्। साध्यसाधयितुंक्षमंत
न्नकेनापिरूपेणहीनः। एतानिउपरूपाणि। पक्षधर्मत्वं। सपक्षेसत्वं। विपक्षाद्व्यावृत्तिः। अबाधित
विषयित्वं। असत्प्रतिपक्षत्वंचेति। एतानिउपरूपाणि। धूमवन्नादावन्वयव्यतिरेकिणिदृष्टांतेविद्यंते।

× तिव्यवहर्त्तव्यं

स्मातथैं

× साध्यानेद ×

यद्यादिधूमवत्त्वं पक्षस्यैवतस्यधर्मः एवं ततस्यविद्यमानत्वात् एवंसपक्षसत्त्वं सपक्षेमहानसे विद्यत इ
त्यर्थः। एवंविपक्षान्महाह्रदादेर्व्यावृत्तिः तत्रनास्तीत्यर्थः। अतएवंबाधितविषयंधूमवत्त्वं तद्यादिधूम
वत्त्वादि हेतोर्विषयः साध्यधर्मः तच्चाग्निमत्त्वं तत्रकेनाप्रमाणेननबाधितनयंकितमित्यर्थः एवमं
सत्त्वप्रतिपक्षोयत्स्यैसत्त्वप्रतिपक्षत्वंधूमवत्त्वं तद्यादिसाध्यविपरीतसाधके देवंतत्प्रतिपक्षइत्यच्यते
सत्त्वधूमवत्त्वहेतोरनास्त्येव अनुपलंभात्। तदेवंप्रकारेणरूपाणिधूमवत्त्वहेतौविद्यंतेतदेवधूमवत्त्वंअग्नि
मत्त्वस्यसाधकं। अग्नेःपक्षधर्मत्वंहेतोःपक्षधर्मतावलात्सिद्ध्यति। तद्यादिअनुमानस्यहेत्वंगव्याप्तिः। प
क्षधर्मताच तत्रव्याप्यासाधर्म्यसामान्यस्यसिद्धिः पक्षधर्मताबलात्साधर्म्ययपक्षधर्मत्वविशेषःसिद्ध्य
ति। पक्षधर्मणाधूमवत्त्वेनवह्निरेपियर्वतसंबद्धएवानुमीयतेअन्यथासाधर्म्यसामान्यस्यव्याप्तिग्राहकादे
वसिद्धेः कृतमनुमानेनास्त्वेन्यायप्राप्तंत्वयव्यतिरेकीहेतुः। ससर्वैःपंचरूपोपपन्नएवमूहेऽनन्यथाह्रद
नासोहेत्वभिलाषवत् केवलान्वयीहेतुरूपयुक्तएवसाध्यसाधनंति। तस्यहिविपक्षेव्यावृत्तिर्नोस्तिविपक्ष
नावात्। केवलव्यतिरेकीत्वतद्रूपः तस्यहिसपक्षसत्त्वंनास्तिसपक्षानावात् केवलःपक्षसपक्षविपक्षा
उच्यंते। संदिग्धसाध्यधर्माधर्मीपक्षः यथाधूमानुमानेपर्वतः सत्पक्षःनिश्चितसाध्यधर्माधर्मीसपक्षः
क्षः यथातत्रैवधूमानुमानेमहानसः। विपक्षस्त्वनिश्चितसाध्यावान् धर्मी यथातत्रैवधूमानुमा

×सविशेषणो विधिनिषेधो विशेषणमुप सैकमतः स तिविशेषेवाः धके। विशेषा मुभसैकामृतः मति विशेषेण बाधक २

×तितत्व ×४

×साधनैः ६

×केवलव्यतिरेकिहेत्वदनामसाना २

नमहाह्रदइति तदेवमन्वयव्यतिरेकिकेवलान्वयिकेवलव्यतिरेकिणस्त्रयोपिदर्शिताः। अतोन्येहेत्वा
नासाः। तत्रासिद्धविरुद्धानैकांतिककालात्ययापदिष्टप्रकरणसमाःलदात् एवंव तथासिद्धस्त्रिवि
धः आश्रयासिद्धःस्वरूपासिद्धः व्याप्यत्वासिद्धः। आश्रयासिद्धो यथागगनारविंदंसुरभि अरविंदव
त्तासराजारविंदवत् अत्रगगनारविंदमाश्रयःसत्तनास्त्येवा स्वरूपासिद्धोयथा। शब्दोनित्यःचक्षुषत्व
त् घटवत् अत्रचाक्षुषत्वंहेतुःसत्वसद्दनास्त्येवा श्रावणत्वात् व्याप्यत्वासिद्धस्तुद्विधः। एकोव्याप्यियाद
कृश्यमाणलावमात्रत्वात् अपरस्तूपाधिसद्भावात् तत्रप्रथमोयथा ,मस्मत्कणिकंयद्याजलधरःसंश
ब्दादिःसोपाधिकतयात्वस्यव्याप्यत्वासिद्धोबुध्यमानायाःकणिकत्वमन्यत्रयुक्तमित्फल्फपगतंस्यात्
द्वितीयोयथाकृत्तिकोदयवर्त्तिनीदृसात्रधर्मोदृसावात्। रुडवात्यदृसावत् अत्राधर्मत्वेदृसात्वंनघट
डकं किंतुनिषिद्धत्वमवघटडकमुपाधिरितियावत् तद्यादि साध्यव्यापकत्वंसतिसाधनाव्याय
कत्वमुपाधिरित्यपाधिलक्षणात्तत्रास्तिनिषिद्धत्वेनिषिद्धत्वंदृसा साध्यस्याधर्मत्वस्यव्यापकंयतो
ऽत्रयत्राधर्मत्वंतत्रतत्रावश्यंनिषिद्धत्वमपिएवंसाधनत्वंदृसात्वं नत्वाप्तोक्तनिषिद्धता नदृसत्व
दृसात्वं। तत्रावश्यंनिषिद्धत्वंयागीयपशुदृसायांनिषिद्धत्वालाभात् अन्यत्रयुक्तव्याप्तफलजनकत्वं विदृसा
त्वं। व्याप्यत्वासिद्धमेव साध्यविपर्ययव्याप्तस्तुविरुद्धः सत्ययंशब्दो नित्यःकृतत्वात्घटवत् कृतकत्वं

+सत्यपिदृसात्वे २

×अ. का. ग.

हि साध्यनित्यत्वविपरीतानित्यत्वेनव्याप्तं यत्कृतकंतद्धि नित्यमेव ननित्यमित्यतो विरुद्धंकृतकत्वंसम्य
क्तिचारोऽनैकांतिकः। सद्विधासाधारणानैकांतिकोऽसाधारणानैकांतिकश्चेति। अत्रपक्षैकत्रसत्त्वेनि सा
धारणोमंयद्यान्नाद्यानित्यःधर्मेयत्वात्। व्योमवत्। व्योमनः। अत्रधर्मेयत्वंदृश्यत्वंतच्चनित्यानित्यवृत्तिसपक्षविप
क्षाव्यावृत्तोयःपक्षएववर्त्ततेसाऽसाधारणःसज्जथाभूमिनित्यागंधवत्त्वात्। गंधवत्त्वंहिसपक्षनित्यावियक्षा।
च्चनित्याद्यावृत्तं। नूमात्रवृत्तिःप्रकरणसमस्तुसएवायमस्यहेतोः। साध्यविपरीतंसाधकंकृतकत्वंतत्रविपद्यते मद्यान्न
द्यानित्यः। अनित्यधर्मरहितत्वात्ते अयमेवसत्प्रतिपक्षइतिचाच्यते। पक्षेप्रमाणांतरावधृतसाध्याभावोदृश्यः वा।
धि तद्विषयःकालात्ययापदिष्टइतिचाच्यते। यथाअग्निरनुष्णःकृतकत्वात्। जलवत्। अत्रहिकृतकत्वस्यहेतो
साध्यमनुष्णत्वंतदभावःप्रत्यक्षेणावधारितःस्पर्शनप्रत्यक्षेणवाग्निरूपलंभात्। व्याख्यातमनुमानं२॥
अतिदेशवाक्यार्थस्मरणसहकृतंगोसादृश्यविशिष्टपिंडज्ञानमुपमानंयथागवयमजानन्नपि। यथागोस्तथाग
वयइतिकुतश्चिदारण्यकमुखात्। श्रुत्वावनंगतोवाक्यार्थस्मरन्। यदागोसादृश्यविशिष्टंपिंडंपश्यतितदा
तद्वाक्यार्थस्मरणसहकृतं। गोसादृश्यविशिष्टपिंडज्ञानमुपमानं। उपमितिकरणत्वात्। गोसादृश्यविशिष्टपिंड
ज्ञानानंतरं असौगवयशब्दवाच्यपिंडइतिसंज्ञासंज्ञिसंबंधप्रतीतिःसेवफलं॥ ॥आप्तवाक्यंशब्दः॥आप्त
स्तुयथार्थनार्थोपदेष्टापुरुषः। वाक्यंचाकांक्षायोग्यतासन्निधिमतांपदानांसमूहः। अतएवगारब्धःपुरुषोदक्षि

नैकांतिकः

सद्धेनि
त्यधर्म
रहितत्व
त्

८

तिपदानिनवाक्यंपरस्पराकांक्षाविरहत्वात्। अग्निनासिंचेदितिनवाक्ययोग्यताविरहत्वात्। नामिश्रका।
याःपरस्परान्वयायोग्यतास्तिनघाहि। अग्निनेतिहृतीयाप्रकृत्यर्थसेकरूपकार्यप्रतिकरणत्वमग्नेः प्रतिपादितंनच्च
सिंचकंकरणंलक्षितुंयोग्यं। तेनकर्तृकारणलक्षणसंबंधेअग्निसेकयोरयोग्यत्वात्। अग्निनासिंच
दितिनावाक्यंएवमेककेऽपिप्रकारेऽसकाङ्क्षत्वात्तानिगामानयेत्यादिपदानिनवाक्यं सत्यामपिपरस्परान्व
+धारा ८ यज्ञायोग्यतायांपरस्परसंनिधानाभावात्। यानिचाकांक्षाणियोग्यानिसंनिहितानिपदानितान्यववाक्यं यथा।
ज्यातिष्टोमनस्वर्गकामोयजेतेत्यादि यथावानदीतीरेपंचफलानिसंतीति यथावातान्यवगामानयेत्यादिप
दानि अविलंबितोच्चरितानि। ननुनत्रापिपदानिमाकांक्षाणि किंवैथाःमाकांक्षाःफलादीनाआख्या
नातीरा द्यांकांक्षितत्वात्। नैवविचार्यमाणंघाःमाकांक्षाः आकांक्षाआख्यातकदेवनचेतनधर्मत्वात्। सत्यं
अथासाधारणत्वपदद्वातिताःआतरिअन्यान्यविषयाकांक्षाजनकत्वेनसाकांक्षाइत्युच्यंते। तद्वारेणतत्प्रतिपा
दकानिपदान्यपिसाकांक्षाणीत्युच्यंते यद्वापदान्येवार्थप्रतिपाद्यार्थांतरविषयाकांक्षाजनकत्वापत्ति
रात्। साकांक्षाणिएवमर्थाःसाकांक्षाःपरस्परान्वयायोग्याः तद्द्वारापदान्यपियोग्यानीत्युच्यंते संनिहि
तत्वंतुपदानामेकनवयुसाअविलंबितोच्चारितत्वं। तच्चसाक्षादेवपदेषुसंभवति नार्थद्वारोतिनामसर्थःसं
पन्नः अर्थप्रतिपादनद्वारापदांतरविषयाभ्यांतरविषयाआकांक्षाजनयतांप्रतीयमानपरस्परा

त्र्ययोगपद्यप्रतिपादिकानांसन्निहितानांपदानांसमूहोवाक्यं पदवर्णसमूहःसमूहश्चात्रैकज्ञानविषयीभावएवेतत्रवर्णानांक्रमवतामप्यन्तरविनासिद्धेतिकदाश्चनेकवर्णानुभवःसंभवति पूर्वपूर्ववर्णानुभूत्यायत्यवसम्भिवर्णकाले पूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहकृतेनान्त्यवर्णसंबंधेन पदबुद्ध्युत्पादनसमयेग्रहणेनतेनश्रोत्रेणकादिवर्णसदृशेनकवर्णादिवर्णाहिनीपदप्रतीतिर्जन्यते सदृक्षविसामर्थ्यात् प्रत्यभिज्ञानवत्। प्रत्यभिज्ञानंप्रत्यक्षंहिअतीतापिपूर्ववावस्थास्फुरत्येव पूर्वश्चपदार्थानुभवजनितसंस्कारसहकृतेनान्त्यपदविशेषणश्रोत्रेणपदार्थंप्रत्यानुगृह्णतेनातेकपदावर्णाहिना वाक्यप्रतीतिःक्रियते तदिदंवाक्यमोक्षज्ञानेषयुक्तंसत्तद्ग्रहणाभकंप्रमाणं फलंतत्स्यवाक्यार्थज्ञानं तच्चेतद्ग्रहणप्रमाणलक्षणं वेदलौकिकसाधारणंलौकिकवेदविशेषः कश्चिदेवाज्ञासवतिनसर्वः। अतःकिंचिदेवलौकिकंवाक्यंप्रमाणं मदादयकर्तृकं वेदउपरमाज्ञः श्रीमहेश्वरेणकृतं सर्वमेववाक्यंप्रमाणं सर्वज्ञत्ववाक्तृत्वाद्यर्थं वर्णिता निष्प्रमाणानिवचांसिएत्याऽत्यन्तप्रमाणाप्रमाणास्मतोऽत्रैवांतर्भावात् नन्वर्घपत्तिरपिदृष्टश्रुतप्रमाणकमस्ति तद्यथादेवदत्तोदिवानभुंक्तेदृष्टस्तुतवा रात्रिभोजनंकल्पयतिदिवाभोजनवेसतिपीनत्वंरात्रिभोजनमंतरेणनोपपद्यतेअतःपीनत्वान्यथानुपपत्तिःप्रमृतार्घपत्तिरवरात्रिभोजनेप्रमाणं प्रत्यक्षादिस्वलिंग

रात्रिभोजनस्यप्रत्यक्षाद्यविषयत्वात् नेतन्नरात्रिभोजनस्यानुमानविषयत्वात् तद्यथाहि अयंदेवदत्तोरात्रौभुंक्तेदिवाअभुंजानेवसतिपीनत्वात्। यश्चरात्रौनभुंक्तेनासौदिवाअभुंजानेवसतिपीनः। यथादिवारात्रावभुंजानोपीनःनचायंतथातस्मात्तथेति केवलव्यतिरेकानुमानेनैवरात्रिभोजनस्यप्रतीयमानत्वात्किमर्थापत्तिकल्पनयानित्यंनावारव्यमर्थापत्तेरप्रमाणान्तरमस्ति अत्रोच्यतेअनावश्यकत्वंनायोगीकर्तव्यं तद्यथाहिघटाद्यनुपलब्धावघटोनावोवाऽस्यतेअनुपलब्धिर्योपलब्धाभावःइत्यभावप्रमाणेनघटाद्यभावोगृह्यतेनेतत्। यत्रह्येघटोऽत्रविद्यतेतत्तलमिवाद्रक्षतइत्यादि तर्कसहकारिणाऽनुपलंभनाख्येनप्रत्यक्षेणोपलभ्यमानत्वात् नन्विंद्रियाणिसंबद्धार्थग्रहकाणितथाइंद्रियाणिचसुप्तावप्रकाशकानिविज्ञानकरणत्वात्आलोकवत् यद्यचक्षुःश्रोत्रेवस्तुप्राप्यप्रकाशकारिणीबहिरिंद्रियत्वात्घ्राणादिवत्तत्राणादीनांप्राप्यकारित्वमसिद्धमवानचेंद्रियाभावयोःसंबंधोस्ति संयोगसमवायादिनेतिचोद्यविज्ञापनविज्ञाप्यभावसंबंधवन्नत्ववत्तिनिन्नोन्नतमाश्रित्यत्वाला। नात संबंधोहिसंबंधिभ्यांनिन्नोभवति उत्तयसंबंधाश्रितश्चैकश्चयथादेवदंडसंयोगःसहिदेवदंडाभ्यांभिन्नःतदाश्रितेकश्चानवविशेषणविज्ञेयभावस्तथा तद्यथादंडपुरुषयोर्विशेषणविशेष्यभावः वक्तव्यानविद्यतेनहिदंडस्यविशेषणमर्थांतरं अपिउत्वरूपमेव अभावस्यापिविशेषणत्वानत्वा

संबंधो

नावेकस्यचित्यदाधस्यइच्छाद्यन्यतमस्यसंस्पर्शः।तस्मात्अस्मदादेरस्यापरक्तबुद्धिजनकत्वं यत्स्वरूपं
तदवविशेषणत्वं नत्वेतदर्थांतरं एवंव्यापकत्वकारणत्वादयोप्यूह्या स्वप्रतिपत्तिबुद्धिजनकत्वंस्व
त्मस्वरूपं तादवद्धिव्यापकत्वमप्यादीनां कारणत्वमपि कार्योत्पत्तेरन्यद्यतिरेकि स्वरूपमेव तत्वा
दीनां नत्वर्थांतरं अस्मदादेरस्यापिव्यापकत्वाद्कारणत्वाच्च नत्यस्मदादिसंबंधः।तादवविशेषणवि
शेष्यसंबंधविशेषणविशेष्यरूपास्त्यालिंगानाप्युत्पत्त्याश्रिताः।सतिविशेषणविशेषणमात्रस्यसत्वात्
विशेष्यसंबंधस्यासंबंधात्। विशेष्यंच विशेष्यसंबंधमात्रस्यसंबंधात् विशेषणसंबंधस्यासंबंधान्न नाएक
कोविशेषणविशेष्यंच तयोर्नीवइति दृष्टांतत्वेनोच्यमाणेसंबंधेदृष्टांतःप्रत्येकमपिसंबध्यते तथाचविशे
षणसंबंधोविशेष्यसंबंधश्चत्यापनीष्टोवेनोवकश्चसंबंधः।तस्माद्विशेषणविशेष्यसंबंधोनसंबंधः।एवंव्या
प्यव्यापकभावादयोहि संबंधसद्भावेसंबंधस्तु उत्पत्यनिरूपणीयत्वेन साध्यर्मणाएवांगीकृतत्वात्।
संबद्धस्येंद्रियेणासंबंधस्यग्रहणंनसंभवति सत्यसंबंधेवाविशेषाद्यावत्संबंधःप्रकाशयतिंद्रियंप्रति
भवप्रकाशयतिनत्वसंबंधं असंबंधप्रकाशयतींद्रियंविशेषणमुपेक्षतेतिसिद्धांतः असंबंधग्रहेतिप्रस
गदोपस्तुविशेषणतयैवनिरस्यः समश्चपरमतइदमिदानींनिरूप्यते ज्ञलादिज्ञानेज्ञाते तत्पश्चात्मान्यमव
धार्यं।कश्चिज्ज्ञलादौप्रवर्तते।कश्चित्संदेहादेवप्रवृत्तः।प्रवृत्युत्तरकालंज्ञलमितिलेसेतिप्रामाण्यमव

१०

×ज्ञानेगृहीतेसतिज्ञानगतंप्रामाण्यमपि।अर्थोपत्त्यावगम्यतेननुसंशयमेज्ञानमात्रंप्रवर्तकंततःप्रवृत्तेरनंतरकालंफलवद्दर्शनेनतत्प्रमाणंअवधार्यतिअत्रोच्यतेज्ञाततत्प्रमाणेनानुपपत्तिःप्रवृत्तेरर्थापत्त्या×५×

धारयतीतिवस्तुगतिः।अत्रकश्चिदाहप्रागेवप्रामाण्यमवधार्यप्रवर्तेतस्वतएवप्रामाण्यावधार
णात् अस्यार्थःयेनैवज्ञानंगृह्यतेतेनैवतद्गतंप्रामाण्यमपि ननुज्ञानग्राहकादन्यत्रज्ञानधर्मस्यप्रमाणस्य
ग्राहकंतेनज्ञानग्राहकातिरिक्तानपेक्षत्वंमतंस्वतस्त्वंप्रामाण्यंज्ञानस्यज्ञानंस्वग्रहेतेःपूर्वमेवगृहीतंक
थमन्यथाप्रामाण्यं प्रामाण्यसंदेहोपिस्यात् तस्मात्स्वग्रहेतेःपूर्वमेवज्ञाततान्यथानुपपत्तिर्ग्रहस्तयार्थापत्त्या।
ज्ञानंगृह्यतेऽतियदुक्तंतदेववयंमन्महेयामदः अथवापत्त्याप्रामाण्यंग्रहस्वग्रहतएवतद्यादि इदंकिलपरस्यापि
मतं घटादिविषयंज्ञानेज्ञातेज्ञातायंघटइतिघटस्यज्ञानत्वं।प्रतिसंधीयतेतेनज्ञानेज्ञातमिति ज्ञातत्वंनाम।
कश्चिद्धर्मोज्ञातः इत्यनुमीयतेसाचज्ञातताज्ञानात्पूर्वमज्ञातत्वात् ज्ञानंज्ञातंजातत्वात् अन्यथानिरवा
स्याज्ञाननज्ञान्यतइत्यवधार्यतेएवंज्ञानंज्ञान्योसौज्ञाततानामधर्मोज्ञानमंतरेणानापद्यतेकारणाभावका
र्यानुदयाद्तेनाघीयमस्यस्वकारणज्ञानज्ञाततयाभूयतइति।नचैतद्युक्तंज्ञानविषयातिरिक्ताया ज्ञा
नतायाअसंभवात् ननुज्ञानंहिनितज्ञाततायाधारत्वमेवहि घटादेर्ज्ञानविषयत्वंतथाहि नतावत्तादात्म्येनवि
षयता।घटज्ञानयोस्तादात्म्यानुपपत्तेः।तदुत्पत्त्यानुविषयत्वेइंद्रियादेरविषयत्वापत्तिः इंद्रियादेरपितस्य
ज्ञानस्योत्पादेः।तेनेदमनुमीमहे ज्ञानेनघटेकिंचिन्मयते येनघटएवतस्यज्ञानस्यविषयोनान्यइति अतोवि
षयत्वान्यथानुपपत्तिप्रसूतयाज्ञाततयाप्रसिद्धेः नप्रत्यक्षमात्रेणनेंद्रियसंबंधादेवविषयिविषयतोपपत्तेः।अर्थज्ञा

नयारेनाहशणवस्वानविकाविज्ञायाज्ञानंनयाविषयविषयलाद इतरथाअतीतानागतयाविषयत्वंनस्यात्
ज्ञानेनतत्रज्ञाततादाज्ञाननासंभवात्। असतिधर्मिणिधर्मज्ञाननायोगात् किंचज्ञाततायाअपिज्ञानविषयत्वात्। त
त्रापिप्रसंगः। तथावानवस्था। अथज्ञाततांतरमंतरेणापिस्वलावादेवविषयत्वंज्ञाततायाएवपि चेद्घटादाव
पि किंज्ञाततयेति अस्तुवाज्ञातता तथापितन्मात्रेणज्ञानंगम्यते ज्ञाततताविशेषेण प्रमाणज्ञानाव्यभिचारि
णाप्रामाण्यमितिऊनएकज्ञानग्राह्यत्वात्ताप्रामाण्यस्य अथकेवलज्ञाततताविशेषेण प्रामाणज्ञानव्यभिचा
रिणाज्ञान प्रामाण्यंग्रहेवगृह्यते इत्यप्रामाण्यमपिस्वतएवगृह्यते अथवाभ्रप्रामाण्यमपिपरतएवगृह्यता।
ज्ञानग्राह्यकादन्यइतेत्यर्थः। ज्ञानंहिमानसप्रत्यक्षेणगृह्यते। प्रामाण्यंतुनानुमानेनातथाहि। जलज्ञानंनंत
रंस्नानार्थिनःप्रवृत्तिर्द्वेधाफलवत्प फलाच्चतत्रफलवतीप्रवृत्तिःसमर्थतयातत्तज्ज्ञानस्यथाह्यर्थक्रियाप्रा
माण्यमनुमीयते क्वयागश्चविवादाध्यासितंजलज्ञानंप्रमाणं समर्थप्रवृत्तिजनकत्वात्यन्नप्रमाणंतन्नसमर्थ
प्रवृत्तिजनयतियथाप्रमाणंनासमर्थति कवलव्यतिरेकी अत्रफलवत्प्रवृत्तिजनकंयज्जलज्ञानंतत्यक्तात्स्यप्रा
माण्यंसाध्यं याथार्थ्यमित्यर्थः। ननुप्रमाणाः करणंस्मृत्याद्यतिव्याप्तयेत्ते चस्वसमर्थप्रवृत्तिजनकंव
फलवत्प्रवृत्तिजनकंवमितिविशेषणं। अनेनतदुक्तंचलव्यतिरेकानुमानेनास्यसंदेशायन्नस्यप्रामाण्यंवाधि
तादृष्टांतेनप्रवृत्तेः. पूर्वमपिज्ञातौयत्वनलिंगेनान्वयव्यतिरेकानुमानेनास्यज्ञातस्यास्यासंदेशायन्नस्यप्रा

११

माण्यमनुमीयतेपरतएवप्रामाण्यंन ज्ञानग्राह्यकेनवगृह्यतइति चत्वार्येवप्रमाणानिमुक्तिलक्षणानिकिंत्ववं
कक्षावावालवाधायायथाक्षास्त्रमवर्णितं ७ प्रमाणत्युक्तानिप्रमेयमात्मुच्यंते। आत्मशरीरेंद्रियार्थबुद्धिः
मनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गाः प्रमेयमितिसूत्रांतरात्मत्वसामान्यवानात्मासचादादिंद्रिया
दिव्यतिरिक्तःप्रतिशरीरंभिन्नोविभुर्नित्यश्चसचमानसप्रत्यक्षः विप्रतिपत्तावनुमानेनोपपद्यतेद्विगुणलिंगकःतथादि
बुध्यादयस्त्रावद्गुणाः अनित्यत्वेसत्येकद्रव्यत्वात्। रूपवत्। गुणश्चगुणिनिष्ठएवातत्रबुध्यादयोगुणा
नेंद्रियाणां मानसप्रत्यक्षत्वात् ये किंचेंद्रियाणांगुणास्तेमनसानगृह्यंते यथारूपादयः नापिदिक्कालमन
सांगुणाः विशेषगुणत्वात्। येहिदिगादिगुणाःसंख्यादयःनतेविशेषगुणाः तेहिसर्वद्रव्यसाधारणगुणाएव
बुध्यादयस्तुविशेषगुणाः गुणत्वेसत्येकद्रव्यत्वात् रूपवत्। अतोनदिगादिगुणाः। तस्मादस्त्याऽष्टा
स्याऽतिरिक्तोबुध्यादीनांगुणानामाश्रयोद्रव्यं। सएवात्मा क्वयागश्चबुध्यादयःपृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्त
द्रव्याश्रिताः। पृथिव्याद्यष्टद्रव्यानाश्रितत्वेसतिगुणत्वात्। यस्तुपृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितान
नवतिनासौपृथिव्याद्यष्टद्रव्यानाश्रितोगुणः। यथारूपादीनि कवलव्यतिरेकी अत्रचयव्यतिरेकीवा
तथाहि बुध्यादयः पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रिताः पृथिव्याद्यनाश्रितेसतिगुणत्वात् योऽद
नाश्रितोगुणःसतदतिरिक्ताश्रितानवति। यथापृथिव्याद्यनाश्रितःशब्दः पृथिव्यतिरिक्ताकाशाश्रयः इतितथा

* ज्ञानग्राह्यकांति रिक्तेन यास्तीपर तस्मं।६

द्धिनाद्यादयः। पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्ताकाशाश्रिताऽति तदेवं पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तानवमद्रव्यमात्मा
लिङ्गसर्वकार्योपलब्धेर्लिङ्गं परममहत्परिमाणवान्नित्यर्थः। विभुत्वाच्च नित्यो मोक्षावस्थायां भवत् सुखादीना
मेवित्वात्प्रतिशरीरंभिन्नः तस्य योगायत्तनंशरीरं सुखदुःखानुभवोलोगः सर्वमदवच्छिन्नात्मनिष्ठात्यन्तात
भोगायतनं। तदेवचशरीरं चेष्टाश्रयोवाशरीरचेष्टानुविधायिक्रियार्थग्राह्यपरिछिन्नगर्भानवयवसंदनमात्रं शरीर
मुक्तंज्ञानकरणमतीन्द्रियमिन्द्रियंअतीन्द्रियमिन्द्रियमित्युच्यमाने। आकाशादेरिन्द्रियत्वप्रसंगः अतउ
क्तंज्ञानकरणमिति तथापिघ्राणेन्द्रियार्थसन्निकर्षप्रसंगः। अतउक्तं। शरीरसंयुक्तमिति। शरीरसंयुक्तंज्ञाना
करणमित्युच्यमाने। आलोकादेरिन्द्रियत्वप्रसंगः। अतउक्तमतीन्द्रियमिति। तानिचेन्द्रियाणिषट्। घ्राणरस
नचक्षुःश्रोत्रत्वगमनांसितत्र गंधोपलब्धिसाधनमिंद्रियंघ्राणं नासाग्रवर्त्ति। तच्चपार्थिवंगंधवत्वात्। गंध
वत्त्वंगंधग्राहकत्वात् गंधग्राहकंचघ्राणमतोगंधवत् यदिंद्रियंरूपादिष्वेकंसमधीयंगुणंगृह्णाति। तदिं
द्रियं तद्गुणसंयुक्तं। यथाचक्षूरूपग्राहकंरूपवत्। रसोपलब्धिसाधनमिंद्रियंरसनं। जिह्वाग्रवर्त्ति। तच्चापार्थि
रूपादिषुपंचसुमध्येरसस्यैवाभिव्यंजकत्वात्। लालावत्तासूपोपलब्धिसाधनमिंद्रियंचक्षुःकृष्णतारा ग्र
वर्त्ति तच्चतेजसं रूपादिषुपंचसुमध्येरूपस्यैवाभिव्यंजकत्वात् प्रदीपवत्न स्पर्शोपलब्धिसाध
नमिंद्रियंचक्षुः सर्वशरीरव्यापित्वक्छब्दं तच्चवायवीय रूपादिषुपंचसुमध्येस्पर्शस्यैवाभिव्यंजक

१२

कर्म १५

त्वात्सर्वांगसंगिमलिनं नेत्यात्मिव्यंजकत्वाज्जलपवनवत् रा द्यापलब्धि साधनमिंद्रियंश्रो त्रं तच्चकर्णशष्कु
ल्यवच्छिन्नाकाशमेवनत्वंतरंगुणग्राह्यगुणग्राहकत्वात्तदपिनाद्यग्राहकत्वात् शब्दवत्। यदिंद्रियंरूपादिषुपंचसुमध्ये
यद्गुणग्राहकं।तद्गुणयुक्तं।यथाचक्षुरादिनाद्यग्राहकंचश्रोत्रं। अतःनाद्यगुणकं ननुचक्षुरादींद्रियस
द्भावे किंप्रमाणं उच्यते अनुमानमेव रूपाद्युपलब्धेःकरणमाद्याःक्रियावत्वेतछिदावत् अर्थाः
षट्पदार्थाः। द्रव्यगुणसामान्यविशेषसमवायाः प्रमाणादयोद्रव्यपर्यंतावेदांतेसंति तथापित्रयोऽनवमा
द्रव्यादनकीर्तिताः। तत्रसमवायिकारणंद्रव्यं तानिच द्रव्याणि पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशाकालदिगात्ममनां
सिनवधा तत्र पृथिवीत्रसामान्यवती पृथिवी काठिन्यकोमलत्वादिनानावयवसंयोगविनाशयुक्ताघ्रा
णग्राह्यमूर्त्तिमत्पाषाणवृक्षादिरूपगंधस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापर च।
गुरुत्वद्रवत्वसंस्कारवतीसाचनित्याऽनित्याच नित्यापरमाणुरूपा अनित्याकार्यरूपा द्विविधाः पृथि
व्यांरूपरसगंधस्पर्शाः। अनित्याः पाकजाश्चापाकजाश्च तेजः संयोगात्तत्र पृथिव्यां पूर्वरूपादयोनवपि त्र
न्यूनन्यूनतिपाकजाः। अप्सुसामान्ययुक्तास्वाप रसनेंद्रियग्राह्यास्समुद्रादिमकरकादिरूपाः
गंधवर्जाः। स्नेहयुक्ताः। द्रवाःकरणवत्यः नित्याः अनित्याश्च नित्यानांरूपादयोनित्याएवतद्वत्सामा
न्यवत्यश्चक्षुःसंयुक्तसमवायिकारणविशेषादिनदं रूपस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्संयोगविभागपरत्वा

×उद्भूतरूपं

परत्वंवत्वसंस्कारवत्वानित्यमनित्यंचद्रव्यत्ववत्त्रिविधंउद्भूतरूपस्पर्शंअनुद्भूतरूपस्पर्शं उद्भूतरूपस्पर्शं
उद्भूतस्पर्शंउद्भूतरूपस्पर्शं यथा पिंडितंज्ञानेवह्न्यादिकं सुवर्णमुद्भूतानिलतरूपस्पर्शं नानुद्भूतरूपस्पर्शं
ततश्चानुद्भूतरूपस्पर्शंचश्चाक्षुषंभवति अनुद्भूतरूपस्पर्शंचवायुंगृह्णाति अस्तिवस्तुबलवन्मूर्त्तजातीय
नयाद्रव्यस्पर्शेनिवर्त्तनात्अनुद्भूतरूपस्पर्शंइति ज्ञायथा वक्तुरिंद्रियं अनुद्भूतरूपंउद्भूतस्पर्शंयथा तत्र
चास्थीतज्ज्ञः उद्भूतरूपमनुद्भूतस्पर्शंयथा प्रदीपप्रभामंडले॥ ॥वायुश्चासंबंधवान् वायुश्चगंधि
यघ्राणवातादिलब्धः स्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्ववेगवान्। सचस्पर्शानुभयः ता
थाहि योयंवाहुर्वातियुक्तात्मा तस्पर्शउपलभ्यते सगुणत्वाद्गुणिनमनुभापयति गुणीचवायुरव पृथिव्या
द्यपलब्धेः पृथिवीवायुव्यतिरेकेणानुष्णाशीतस्पर्शलिंगवान् पृथिव्यांतुपाकजः सद्विविधः नित्यानित्य
स्तत्र नित्यःपरमाणुरूपोवायुः अनित्यःकार्यः तत्रपृथिव्यादीनांचतुर्णीकार्याणामुत्पत्तिविनाशक्रमः
कथ्यते। द्वयोःपरमाण्वोःक्रियासंयोगसंतिद्व्यणुकमुत्पद्यते तस्यपरमाणुःसमवायिकारणं तत्संयोगो
ऽसमवायिकारणं अदृष्टादिनिमित्तकारणं ततस्त्रयाणांअणुकानांक्रियाद्याःसंयोगसंतित्र्यणुकमुत्पद्य
ते।तस्यद्व्यणुकानिसमवायिकारणंशेषंपूर्ववत्। एवंत्र्यणुकेश्चतुरणुकेपरंस्थूलतरं।तिःस्थूलतमं
एवंक्रमेणमह्यपृथिवी।महत्यश्चापः।महत्तेजः।महांश्चवायुरुत्पद्यते कार्यगतारूपादयस्त्वाश्रयिसम

१३

×अणुकं

वायिकारणगतेभ्यारूपादिभ्योजायंते कारणगुणपूर्विकाकार्यगुणानारंभकत्वमितिज्ञायात् इत्थमुत्पत्तिमतः
कार्यद्रव्यंघटादेरवयविकपालादेरोदनादेर्विघाताद्यक्रिया तयाविभागः तेनावयव्यारंभकस्यासम
वायिकारणस्तस्य संयोगस्यविनाशःक्रियते अतःकार्यद्रव्यस्यावयविनोघटादेर्नाशः एतेनासमवा
यिकारणनाशेनद्रव्यनाशोदर्शितः कस्मिन्समवायिकारणनाशेद्रव्यनाशः यथाद्व्यणुकस्यपृथि
व्यादेःसंहारेसंज्ञिदीर्घमूर्द्धेश्वरस्यसंज्ञिदीर्घो ततोऽचक्रियातयाविभागात्संयोगस्यनाशोद्व्य
णुकस्यनष्टेद्व्यग्र य ... त्र्यणुकादिनाशः क्रमेणपृथिव्यादिनाशः यथाचतंतुनाशेपटनाशःय
थावयवेनघटादेरूपादिनाशः।किंपुनःपरमाणुसद्भावप्रमाणं उच्यते यदिदंजालसूर्यमरीचि
स्थंसर्वतःसूक्ष्मतमंरजःउपलभ्यते तस्मात्स्वल्पपरिमाणद्रव्यारब्धं कार्यद्रव्यत्वात्। घटवत तच्च द्र
व्यंकार्यद्रव्यमेव मह्द्व्यारंभकस्य कार्यत्वान्नियमात् तदेवद्व्यणुकारब्धद्रव्यांतरंसद्धातदपिस्वल्पप
रिमाणसमवायिकारणारब्धं कार्यद्रव्यत्वात्। घटवदेव यस्तुद्व्यणुकारंभकःसएवपरमाणुः सत्वानार
ब्धावयवीकार्यद्रव्यारंभकस्य कार्यद्रव्यत्वाद्व्यनिचाराक्रमनारब्धत्वमुच्यते ×अनंतकार्यपरंपरादो
षप्रसंगात् तथाचसतिअनंतकार्यद्रव्यारब्धेषुसुमेरुसर्षपयोर्विशेषाभावात्स्वल्पपरिमाणद्रव्यसं
गात् तस्मादनारब्धावयवपरमाणुः द्व्यणुकंत्र द्व्याश्रयत्वेनारभ्यतेएकस्यानारंभकत्वात्।

×द्व्य२

×उद्भूतरूपं

×कर्म४×४

मनु

×विभागः४

×अनु२३

दिकल्पनायांप्रमाणानावात्। द्व्यणुकारब्धंत्र्यणुकादद्व्यात्रि निरवद्यणुकेरारभ्यते एकस्मानारंभक
वात्। द्वाभ्यामारंभकार्यगतमदृष्टानुपपत्तिप्रसंगात्। कार्यादि मदृष्टंकारणमदृष्टकरणंवदुष्ट
द्वातत्रप्रथमस्यासंभवात् चरममपिनस्यानचक्षुरादिकल्पनायांप्रमाणमस्ति त्रिनिरवमदृष्टार
भोपपत्तेरिति। द्रव्यगुणभाक्त्वाद्संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागवत्। एकंविद्युनित्यंश
ब्दलिंगंचाशब्दलिंगत्वमस्यकुतोवगम्यते। परिशेषात् तथाहि शब्दस्यावश्यमन्यद्वस्तुसत्यस्मदादिबाह्ये
न्द्रियग्राह्यत्वाद्गुणोरूपादिवत्। गुणाश्चगुणाश्रितएवनचास्यपृथिव्यादिवद्द्रव्यमात्माचगुणा
श्रयविद्यमर्हतिप्रात्रयाद्यत्वाच्चद्रव्यस्य। यदिदृष्टंविद्यादिगुणानंतश्चात्रेणगृह्यते। यथारूपादयः
शब्दस्तुगृह्यतेदिक्कालमनसांचनगुणाविशेषगुणत्वादंतएवएत्यादिरिक्तःशब्दस्यगुणपूर्व
मित्यतोमएवाकाशइति। सचेकालादेप्रमाणमावात् एकत्वेनचापपत्तेः। एकत्वेनचाकाशद्रव्य
नामसामान्यमाकाशेन। विद्यतेसामान्यस्यानेकवृत्तित्वात्। विद्युद्वादीकाशंयथामहत्परिमा
णवदित्यर्थः। सर्वत्रतत्कार्योपलब्धेरतएवविद्युन्नित्यमित्यर्थः। कालादिक्वविपरीतापरत्वापरत्वा
नुमेयःसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागवान्। एकोनित्योविद्युः। कथमस्यादविपरीतपरत्वा
परत्वानुमेयत्वं उच्यते सन्निहितदृष्टसंनिधानाद्परत्वादविपरीतपरत्वप्रतीयतेऽसन्निहितदूरे १४

×विद्युः३×

गावधानात्परत्वादविपरीतमपरत्वंतदिदंदिक्कृतविपरीतंपरत्वमपरत्वंचकार्यं तदिदंतत्कारणादिगादर
भेत्यवगम्यते कालाभवकारणमनुमीयतेमचेकोपिवर्त्तमानातीतसविष्यक्रियाधिवशाद्वर्त्तमाना
दिव्यपदेशालक्षतेवुरुपरहति तथाहि यच्चादिक्रियाणाधिवशात्याचक्षमाऽकादिव्यपदेशलक्षते नि
त्यद्रविद्युद्वत्स्यद्वर्त्तवत् दिगकानित्याविन्चिद संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागगुणवतीद्रव्य
दिग्व्यत्यर्त्तन्मूर्त्या तयामन्यनिमित्तासंभवात् पूर्वस्मिन्नपश्चिमवावस्तुनस्यादवस्थात् मचेकोपित
त्तद्दृष्टसंयोगोपाधिवशात्त्वाच्चदिसंज्ञालक्षतआत्मत्वानिसंवेद्यादात्मासुखदुःखादिवविशेषान्ना
नुरुतएवमचाकाशवातस्यगुणाःसंख्यादयःपंचबुध्यादयानवानित्यद्रविद्युद्वद्वर्त्तमानत्वानिसंवे
द्यमनःमणुत्वसंयोगिमनोन्तरेंद्रियंसुखदुःखाद्युपलंभकरणंनित्यसंख्यादिपंचगुणवत तत्संयो
गनवार्थेंद्रियाद्यर्थग्राहकं अतएवसर्वोपलब्धिसाधनानतत्प्रत्यक्षं अपिद्रव्यमानगम्य तथाहिसुखादिक्व
पलब्धयश्चराद्यारिक्तकरणसाध्याः। असत्यपिद्रव्यकरणादिषुजायमानत्वात् घटवत यच्चकरणंतन्मनः
तच्चाणुपरिमाणं द्रव्याणुक्तानिगुणानुच्यते। सागान्यवानसमवायिकारणमस्यदात्मगुणः। सचद्रव्या
श्रितः। रूपरसगंधस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्वस्नेहशब्दबुद्धि
सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्काराश्चउविंशतिधातत्ररूपंचक्षुरिंद्रियमात्रग्राह्यविशेषगुणाःट

थिव्यादित्रयवृत्ति। तच्चुक्लादिगतैकप्रकारं पाकजंपृथिव्यां शुक्लंनास्वरमयाकडांतेऽग्नि। तदभावात्तस्व
रमधुरासारसनेंद्रियग्राह्यविशेषगुणः। पृथिवीजलवृत्ति। तत्रपृथिव्यांमधुरादिपृथक्प्रकारःपाक
जश्च। अणुमधुराःपाकाजोनित्यानित्यात्मानित्यःपरमाणुरूतास्वप्नुकार्यो स्वप्नुनित्यःइति। गं
धोघ्राणग्राह्यः। पृथिवीमात्रवृत्ति। सुरभिरसुरभिश्चजलादावनुगंधश्चतिलानेसंयुक्तसमवायेनदृष्ट्यं
स्यन्नस्वगिंद्रियग्राह्यःपृथिव्यादित्रयवृत्तिः सचत्रिविधः शीतास्पर्शानुष्णाशीतस्पर्शात्। शीतःपय
सिउष्णस्पर्शेऽग्नुष्णशीतःपृथिवीवायोः। एतेरूपादयश्चत्वारःसमवेतत्वेसमुद्भूता
एवप्रत्यक्षाः॥ ॥संख्याएकादिव्यवहारहेतुः सामान्यगुणः। एकत्वादिपरार्द्धपर्यंता तत्रैकत्वंद्विविधंनि
त्यानित्यभेदात्। नित्यगतंतुनित्यं कार्यगतंत्वनित्यं स्वाश्रयसमवायिकारणैकत्वंजन्यं द्वित्वाद्यनित्य
मवातच्च द्व्याः पिंड्योरिदमेकमित्यपेक्षाबुद्धाजन्यते। तत्रपिंडसमवायिकारणपिंड्यारेकत्वेऽसमा
यिकारणअपेक्षाबुद्धिर्निमित्तंअपेक्षाबुद्धिर्विनाशादवातद्विनाशेएवंत्रित्वादिकृत्यक्षिः॥ ॥परिमाणमा
नव्यवहारकारणंतच्चत्रिविधं। अणुमहद्दीर्घंचस्वचेति। तत्रकार्यगतपरिमाणंसंख्यापरिमाणप्रचयया
निति। तद्यथा द्व्यणुकपरिमाणमीश्वरापेक्षाबुद्धिजन्यंपरमाणुद्वित्वाजातत्वात्संख्यायानित्यसंख्याकारणमि
त्यर्थः। त्र्यणुकपरिमाणंस्वाश्रयिसमवायिगतवदुत्वसंख्यायानित्यंचतुरणुकादिपरिमाणंतुस्वाश्रयसमवायि

×कारण×२

१५

कारणपरिमाणजन्यंतूलपिंडपरिमाणंस्वाश्रयसमवायिकारणावयवानांप्रचितसंज्ञागंडांपरमाणु
परिमाणंपरममहत्परिमाणंचाकाशादिगतंनित्यमेव। पृथक्पृथक्त्वव्यवहारहेतुःसंयोगःसंयुक्तव्यव
हारहेतुःसंख्याश्रयश्चाद्यास्त्रयोवृत्तिस्थसत्रिक्षअन्यतरकर्मजउभयकर्मजःसंयोगश्चातत्रान्यतरकर्मजो

वे १४

यथाक्रियावतांगतिमतांनोदनाभिघातनिष्क्रियेष्वणोः संयोगोविभुनांसर्वेषांवाअस्यशरीरक्रियाजसमवायिका

यो ×

रणंतूभयकर्मजोयथासक्रिययोर्मल्लमेषयोःसंयोगःसंयोगजसंयोगोयथाकारणाकारणसंयोगा
कार्यकार्यसंयोगाः। यथादंडतंतुसंयोगेनकार्यतंतुसंयोगः। विभागोविनष्टप्रत्ययहेतुःसंयोगध्व
र्वकाद्याश्रयः। सचत्रिविधः अन्यतरकर्मजः उभयकर्मजोविभागः ज्ञेयातत्रप्रथमोयथाशैला

×पत्र१२×५

द्वानक्रियमाणशैलस्यपतनविभागः द्वितीयोयथाभयोर्विभागः तृतीयोयथादंडतंतुविभागाकार्यतंतु
विभागः। परत्वापरत्वेव्यवहारकरणेतेतु द्विविधेदिक्कृतेकालकृतेचातत्रदिक्कृतयोरुत्पत्तिः कथ्यते। एक
स्यांदिशिव्यवस्थितयोपिंड्योरस्मात्मंनिकृष्टोयमितिबुद्धानुवृत्तेर्नादिकृतपिंडसंयोगेनापरत्वंसंनिष्टा

× ६ × ४

जन्यतेविप्रकृष्टबुद्धातुपरत्वंविप्रकृष्टेजन्यतेसंनिकर्षस्तुपिंडस्यद्रष्टुःशरीरापेक्षयादेशंसंयुक्तसंयो
गात्मीयमस्त्वेविप्रकर्षस्तुसंयुक्तसंयोगात्मकस्त्वकालकृतायास्तुपरत्वापरत्वयोरुत्पत्तिः कथ्यते। अनिय
यतदिग्वस्थितयोर्बुवस्तुविरपिण्डयोरयमस्मादन्यतरकालसंबंधेत्यपेक्षानुवृत्तौतत्कालपिंडसंयो।

× आदिर × आदि ×

गनद्रव्यत्वंपरत्वं अयमस्मात्प्रयुक्तकालसंबंधइतिधियास्वविषयत्वं गुरुत्वपतनासमवायिकारणं पृथिवी
जलद्वत्तिसंयोगवद्गुरुत्वात्तालवेमतिगुरुत्वात्पतनमितिद्रवत्वं स्यंदनासमवायिकारणं। द्रवेडाज्ज
लद्वत्तिद्रवतजसोघृतादिकसुवर्णयोरग्निसंयोगनद्रवत्वंनमित्तिकंद्रवत्वं जलेनसर्षिकांस्यदध्यिङ्गुणानां
जलमात्रवृत्तिः कारणगुणपूर्वकोगुरुत्वादिवद्यावद्द्रव्यभावी शब्दः श्रोत्रग्राह्यः आकाशस्यविशेषगुणः न
नुकथमस्यश्रोत्रेणग्रहणंयावत् तेयंदिद्रव्याश्रयोशब्दोजायते श्रोत्रवत्तुरुपदव्यान्निसत्यांतेरीदृशोजातः। शब्दो
वीचितरंगन्यायेनैकदंडमुकुलेन्यायेनवा। स्वसंनिहितंशब्दांतरमारभते सशब्दः शब्दांतरमारभते क्रमेणश्रोत्र
देशजातोंत्यशब्दः श्रोत्रेणगृह्यातनाद्योनापिमध्यमः एवंवर्णोपाद्यमानेदलहेयविभागदसंज्ञातः। शब्दः
शब्दांतरारंभकक्रमेण श्रोत्रदेशंयावद्गुणनयति। सांत्यःशब्दः श्रोत्रेणगृह्यते। नाद्यमध्यौ। नेरीशब्दो मा
यास्मृत इति धीरेवंतवनेरीशब्दात्यक्ता। नेर्योकाशसंयोगोसमवायिकारणं। नेरीदंडसंयोगोनि
मित्तकारणं। वंशस्फोटनाच्चटच्चटशब्दात्यक्तौवंशदलाकाशविभागोसमवायिकारणं। दलद्वयविभा
गोनिमित्तं इच्छाद्याःसंयोगजोविभागजावा। अंत्यमध्यमशब्दास्तुशब्दासमवायिकारणकाः। अत्र
कूलवात्तनिमित्तिकाःतद्वाचोक्तासंयोगाद्विभागाच्चशब्दोनिष्पद्यतइति। आद्यादीनांसर्वशब्द
नामवाकाशमेकंसमवायिकारणं॥ ॥कर्मबुद्धिवत्तद्द्वित्रिक्षणमात्रस्थायित्वंवा तत्राद्यमध्यमशब्दा

१६

कार्यशब्दानुपात्यंत्यनोपांत्यशब्देनसुंदोपसुंदन्यायेननद्वयेतोद्वंद्वयुक्तंनपांत्यन
द्वित्रिक्षणस्थास्नित्वादंत्यस्यद्वितीयक्षणानुगामिद्वितीयक्षणेचामंत्यनाशजननासंभवात्तान।
स्मादुपात्यनाशादेवांत्यनाशः। इतिविनाशित्वंचशब्दस्यानुमानादेव तद्यादि शब्दोनित्यःसामा
न्यवत्वेसत्यस्मदादिबाह्येंद्रियग्राह्यत्वात् घटवत् शब्दस्यानित्यत्वंसाध्यं। अनित्यत्वंचविनाशा
वच्छिन्नसत्तायोगः प्रागभावसाधनात्। अनित्योत्पत्तावप्रसंगात् सामान्यवत्वेसत्यस्मदादिबाह्येंद्रि
यप्रत्यक्षत्वंविरुद्धः प्रत्यक्षादित्यक्ष्यमानेनात्मनाव्यभिचारःस्यादित्यतउक्तंवाह्येंद्रियेति। प
रमाण्वियोगिबाह्येंद्रियग्राह्येणाद्यभिचारःस्यादित्यतायोगिनिराकार्थमस्मदादीति किंतुनार्षोगिस
ज्ञावेप्रमाणं। उच्यते। परमाणुः कस्यचित्प्रत्यक्षःप्रमेयत्वाद्घटवत् तथापिसामान्यादिनाव्यभिचा
रःस्यादित्यतउक्तंसामान्यवत्वेसतीति। सामान्यादित्रयंचनिःसामान्यंअर्थक्रियाशून्यंबुद्धिःप्रीतिः
सुखंदुःखंचसर्वात्मनामनुकूलवेदनीयंपीडादुःखंचसर्वात्मनांप्रतिकूलवेदनीयंरागइच्छा क्रोधो
द्वेषः उत्साहःप्रयत्नः बुध्यादयः प्रदूषणसंस्कारौत्यसुखदुःखयोरसाधारणकारणेधर्माधर्मौ। अनु
मानगम्यौचदेवदत्तस्यरागादिकोदेवदत्तविशेषगुणोजन्यंकार्यत्वसतिदेवदत्तस्यरागादुत्पन्नत्वात्। दे
वदत्तस्यप्रयत्नजन्यवस्तुवदितिव्यभिचारःद्विजनकआत्मगुणःसएवधर्मोऽधर्मश्चाप्रयत्नादीनांत्रयाणां

× विनाशावि
छिन्नसत्तस्व
त्वमवनउ×
विनाश।

बुद्धिः ३ इच्छाप्रयत्नसुखदुःखद्वेषः ८ ३

राद्यैर्जनकत्वादिति संस्कारस्त्रिविधो वेगो भावना स्थितिस्थापकश्च तत्र वेगः पृथिव्यादिचतुष्टयमनो
वृत्तिः क्रियाहेतुर्भावना स्मृतिसंस्कारश्चात्ममात्रवृत्तिरुपलब्धिजन्यस्मृतिहेतुः सचोद्बुद्धएवस्मृतिं जन
यतीत्युद्बोधश्च सहकारिलाभात्संस्कारस्य सहशदर्शनादयः यथोक्तात्सहशादृष्टविनाश्याच्च स्मृतिर्बीजस्यबोधकाद्दृष्टिं स्थितिस्थापकस्तुस्पर्शवद्द्विविधोवृत्तिः अन्यधावृत्तस्यस्वाश्रय
स्यधनुरादेरुन्नस्तथैवस्थापकः एतेचगुणाद्यावद्धर्मभाविनोभावनाचात्मविशेषगुणाः गुणाउक्ताः कर्म
माच्यते। चलनात्मकंकर्म। गुणद्रव्यमाश्रितं। अविद्यमानद्रव्यपरिमाणनमूर्त्तत्वापरनाम्ना। संदेहकार्थस
मवेतं। विभागश्चाद्यादर्शसंयोगनाशेसत्यवान्तरसंयोगादुत्पद्यतेद्वौद्वौपक्षौपक्षौकुर्वनप्रमा
णागमनलेदात्यंतंचद्व्यत्वमणादयस्सुगमनयदणानगृह्यंते। अनुवृत्तप्रत्ययहेतुः सामान्यं। द्रव्यादित्रयमनु
वृत्तिनित्यमनेकमनुगतंतच्चद्विविधंपरमपरंचापरमत्तावद्भेदविषयत्वात्। साचानुवृत्तिमात्रहेतुत्वात्सामान्यमा
त्रंअपरंद्रव्यत्वादेरल्पविषयत्वात्। तच्चोद्यादृष्टेरपिहेतुत्वात्सामान्यविशेषः। अत्रकश्चिदाह द्यक्ति
व्यतिरिक्तंसामान्यनास्तीति। अत्रब्रूमः। किमालंबनातद्धिलिंगेखविलक्षणेपिंडेघटकाकारानुद्धिर्विना।
सर्वानुगतमेकंतदेवसामान्यमेव। ननुतत्रव्यावृत्तिरेवैकाकारानुद्धिरस्तुतथाहिसर्वेभ्योगोपिंडेभ्योन्या
श्चाद्भ्योव्यावृत्तिरस्तुतेनागोव्यावृत्तिविशेषएवायमेकाकारप्रत्ययोऽनेकेषुगोपिंडेष्वनुवृत्तविधिरूपगो

×अत×२

×वस्तु×४

×द्रव्यगुण कर्म सुवत्तद्रूप पर्य

×क्रम×५

१७

वःसामान्यविषयः सर्वंविधिमुखेनैवैकाकारस्मरणात्तद्विशेषोनित्यद्रव्यवृत्तिव्यावृत्तिबुद्धिमात्रहेतु
नित्यद्रव्याणित्वेकाद्यादीनिपंच पृथिव्यप्तेजोवायवःपरमाणुरूपाः अयुतसिद्धयोःसंबंधःसमवायः।
सचाक्षएवानन्यवयवावयविनावप्ययुतसिद्धौ। तेनतयोःसंबंधःसमवायइतिनेत्युक्तं अवश्यवक्तव्य
तिरस्कृत्यावयविनोऽभावात्परमाणवोहितघ्राद्यसंनिकृष्टाश्चक्षुर्वेद्याघटाद्यघटायमितिगृह्यंते अत्रो
च्यतेअस्त्येकःस्थूलोघटःइतिप्रत्यक्षबुद्धिःनचसापरमाणुद्वयनकेषुस्थूलेघटेद्विपृथुलविशदमर्द
तिलांतमंबुद्धिरितिचन्नबाधकाभावात्तदेवंषट्पदार्थीव्याख्यातावैशेषिकाः एतच्चविधिमुखप्रत्यय
वेद्यत्वाद्भावरूपा एवहृदानींनिषेधमुखप्रमाणगम्याऽभावरूपासप्तमःपदार्थःप्रतियद्यते अभावः सं
सर्गतोद्विविधः संसर्ग्याभावोऽन्योन्याभावश्च संसर्ग्याभावोपित्रिधा। प्रागभावःप्रध्वंसाभावोत्यंता
वश्चेति। उत्पत्तेःप्राक्कारणेकार्यस्याभावःप्रागभावः। यथातंतुषुपटाभावः। सचानादिः। उत्पन्नस्या
वात्विनाशित्वेकार्यस्यतुविनाशोरूपत्वादेवोत्पन्नस्यकारणाभावःप्रध्वंसाभावोविनाशोत्पत्तिर्या
वद्घटेकपालमालायांघटाभावः सचमुद्गरप्रहारादिजन्यःसचोत्पत्तिःमानंनमविनाशीपुनरनिवृत्तेका
र्यस्यत्वकालिकानाभावोऽत्यंताभावःयूथावायोरूपाभावः अन्योन्याभावस्तुतादात्म्यप्रतियोगिकाभा
वःयथाघटःपटोनभवतीतितदेवमर्थाव्याख्याताःननुज्ञानात्ब्रह्मणाम्यतिरिक्तार्थनिमितिनेवाश्र

योनामपि प्रत्यक्षसिद्धत्वेनाशक्यापलापत्वात् बुद्धिरूपलब्धिर्ज्ञानं प्रत्यय इत्यादिनिःपर्यायशब्दैर्यदभिधीयते सा बुद्धिः अर्थप्रकाशो वा बुद्धिः साक्षात्संकेतात् द्विविधा अनुभवः स्मरणं वा अनुभवोऽपि द्विविधः यथार्थोऽयथार्थश्च तत्र यथार्थो विसंवादी सच प्रत्यक्षादिप्रमाणाज्जन्यते अयथार्थस्तु कुतर्कादिनिरुष्टघटादिज्ञानं धूमादिलिंगकमपि ज्ञानं गोसादृश्यदर्शनाद्गवयस्यावाच्यताज्ञानं आमिषोदनस्वर्गकामोऽयजेतेत्यादिवाक्यादनिष्टोमस्य स्वर्गसाधनत्वज्ञानं अथवार्थस्तु घट्यादिनिवारी अयमगाज्जः सच त्रिविधः संशयस्तर्को विपर्ययस्त्रिधा संशयस्तर्को विपर्ययस्त्रेधा तत्र संशयः किमयं स्थाणुर्वा पुरुषो वेत्यादिः विपर्ययस्त्रेधा रजतं शुक्त्या दोरजतत्वारूप्यदर्शनं इदं रजतमितिस्मरणमपि अयथार्थमयथार्थं चेति द्विविधं तत्र यज्जागरस्वापेऽसर्वगतज्ञानं स्मरणं अयथार्थं चेदं एवशब्दोनत इति स्थाने इदमिति उदयात् सर्वज्ञानं निराकारमेव नानुज्ञानेन सर्वेणात्मस्वाकारोज्ञायते साकारज्ञानवादिनिराकरणात् अतएवाकारणार्थानुमानमपि निरस्तं प्रत्यक्षसिद्धत्वात् घटादेः सर्वज्ञातमर्घं निरूप्यमर्घं प्रतिवक्ष्यत्वत्स्यमनसानिरूपणात् घटदर्शनवानहं नानुज्ञानवानहमित्येतावन्मात्रं ज्ञायतेऽतोऽतिरिक्तियमनतज्ञाकमेव प्रवृत्तिर्धर्मो धर्ममयीत्यागादिक्रियात्मस्याज्ञातृत्वव्यवहारसाधकत्वात् दोषो रागद्वेषमोहाः रागस्तृष्णा द्वेषमन्युः क्रोधस्तिज्ञावत्त्वं मोहो मिथ्याज्ञानं विपर्ययइतियावत् उक्तनेत्यत्रिः प्रेत्यभावः संपूर्वदद्धातोर्निवृत्तिरुत्तरदेहसंघातलाभः फलं

लंघनोलोगासुरक्तः स्वानुष्टयःपीडाऽरक्तत्वाक्रमवोमोक्षोपवर्गः सचैकविंशतिप्रभेदभिन्नस्यदुःखस्यात्यंतिकीनिवृत्तिः एकविंशतिप्रभेदास्तु शरीरंषड्विधेंद्रियाणिषड्विधाः षड्बुद्धयः सुखंदुःखं चेगाणमुख्यनाशासुरक्तः रक्तमेवदुःखानुषंगोऽश्रिसुषंगोऽविनाशावः सचायमुपचारोमधुनिविषसंयुक्तं मधुनाविषवत्कनिरूपयते सपुनरपवर्गः कथमुच्यते शास्त्राद्धितप्राप्तिरमस्तत्त्वस्यविप्रतिपत्तिदोषदर्शनाद्विरक्तस्य मुमुक्षोर्यतोध्यानयुक्तिपाकवशात्समाक्षीणतामनः कर्मशरीरनिमित्तानिःकामकर्मानुष्ठानादनागतधर्माधर्मार्जनंयतः ह्यतोयात्यधर्मोधर्मप्रचयंयोगप्रभावाद्विदित्वासमाहृत्यानुजानस्यशेषकर्मनिवृत्तौवर्तमानशरीरादिविगमेऽपवर्गोरागद्वेषक्लेशविप्रमोक्षानंतरंतिकारणाभावोक्षोयमुक्तविंशतिप्रभेददुःखदानिमोक्षःसापवर्गः इदानींसंशयमादर्शयितुमेकस्मिंश्चधर्मिणिविरुद्धनानार्थविमर्शःसंशयःसचत्रिविधःकोविशेषापेक्षोविशेषानपेक्षोधर्मदर्शनतोयथास्थाणुर्वापुरुषोवेतिएकस्मिंश्चवृक्षेदूरात्तिष्ठतोस्थाणुत्वनिश्चायकवक्रकोटरादिकंपुरुषत्वनिश्चायकंशिरःपाणिपादिकंविशेषधर्मंपश्यतः स्थाणुपुरुषयोःसमानधर्मभूयोदर्शनंचपश्यतःपुरुषधर्मत्वनिश्चयः किमयंस्थाणुरुतपुरुषोवेतिद्वितीयस्तुसंशयोविशेषादर्शनेविप्रतिपत्तिजः यथाकिमयंशब्दोनित्यउतानित्यइतितथादिष्टेकावृतेशब्दोनित्यउतानित्यइतितयाविप्रतिपत्त्यामध्यस्थस्यपुंसोविशेषमपश्यतोनवतिसंशयः किमयंशब्दो

नित्यत्वानित्यत्वेति। असाधारणधर्मत्वसंशयात्। यथा नित्यादनित्याच्च द्रव्याद्वृत्तेनत्वमात्रासाधारणेनगंधव
त्त्वेनविरोधमपश्यतोपि नित्यत्वानित्यत्वसंशयः। तथाहि। सकलनित्यत्वाद्वृत्तेर्गंधवत्त्वेनयोगाद्भूः किमि
नित्या। उतसकलानित्यद्रव्यवृत्तेर्नवयोगान्नित्येति संशयः। यत्र प्रयुक्तश्रुतयः प्रवर्त्तन्ततत्र प्रयोजनं।
तच्च सुखदुःखाद्यधिकरणं तदप्यधिष्ठेयवृत्ति। सर्वस्याधिष्ठेयस्यैवादिप्रतिपादिनोः संप्रतिपत्तिविषयत्वेदृष्ट
तः। सचद्विविधः एकस्माधर्म्मदृष्टांतःयथाधूमवत्त्वस्यहेतोर्महानसः। इतिहेतोर्यस्त्वेवधर्म्मदृष्टांतः स।
यात्तस्यवहेतोर्महाह्रदइति प्रामाणिकत्वेनास्फुरगतो घटः सिद्धांतः सर्वतंत्रप्रतितंत्राधिकर।
णस्फुरगमत्वेदाहृतःतत्रसर्वतंत्रसिद्धांतायथा धर्मिमात्रसद्भावः द्वितीयोऽर्थाथा नैयायिकस्यमनइंद्रियं
तद्हिसमानवेशेषिकेसिद्धंद्वृतीयोऽर्थाथा क्रियादिकर्तृसिद्धौकर्त्तृसाधनेचतुर्थेऽर्थेयथा ज्ञानमनीय
स्यनित्यानित्यविचारेनवत्तावद्द्रव्यगुणइतिअनुमानवाक्येकदेशावयवावा। तेचप्रतिज्ञादयः न
यौपचक्षामसूत्रेप्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनान्यवयवाः। इतितत्रसाध्यधर्मविशिष्टधर्मि
प्रतिपादकंवचनंप्रतिज्ञा। यथा पर्वतोयमग्निमानितिपंचम्यंतलिंगिप्रतिपादकंवचनंहेतुः। यथाद्र
व्यत्वादितिसव्याप्तिकदृष्टांतवचनमुदाहरणं यथायोधूमवान्सोग्निमान्। यथामहानसइतिप
रामर्शलिंगोपसंहारवचनमुपनयः। यथाधूमवांश्चायमितितथाचायमिति। पक्षस्यसाध्योपसंहारोनिगमनं। ता

स्मादग्निमानितितस्मात्तथेतिवातएवप्रतिज्ञादयःपंचानुमानस्यावयवाः। इवावयवाःननुसमवायिकारण
मद्रव्यस्यकार्यसमवेतत्वान्नतर्कः प्रसंगोत्रसिद्ध्यधिकायाहेर्मयोक्तोंगीकार्यायकश्चसंज्ञांयथा
यद्यत्रघटोनविद्यतेस्तंभलवादृश्यतेत्रत्यंतर्कः प्रमाणानामनुग्राहकःतथाहित्रयंपर्वतःसमि
न्धनाग्निरितिसंदेहानंतरंयदिकश्चिन्मन्यतेत्रनाग्निरयमितितदातंप्रतियद्ययमग्निरनविषयोनि
र्मत्वादधूमोनविद्यतेत्यधूमवत्त्वप्रसंज्ञनंक्रियतामेवंप्रसंगोतर्कउच्यतेत्रत्यंचवह्निमानस्यैतं
...नग्निमत्त्वस्य प्रतिरूपात्त्रतोनुमानस्यसत्यवयवानुग्राहकः इतित्रत्रकश्चिदाहनतर्कःसंशये
ऽतत्त्वतीतितन्नएककोटिविषयत्वात्। तर्कस्यनिर्णयोऽवधारणंज्ञानंतच्चप्रमाणानांफलंतच्चबलुमन
कद्यावदःसचायंनियताणमधिकरणंतेवत्पूनाधिकापमिहोतादृवालासपंचकंचेत्यष्टौनियताः उत्त
यासाधनवतीविज्ञिगीषुकथाजल्पःसचयथासंभवंसर्वेनियताधिकरणंपरपक्षेदूषितस्वपक्षस्थाप
नपरयोगावसानश्चजल्पः। स्वपक्षस्थापनाहीनावितंडा परपक्षदूषणमात्रावसानाम्नास्यवेतुमिकस्यछ
लंपक्षोस्मिंकथाउनानावक्तृकश्चत्रत्रपक्षप्रतिपादकवाक्यंपक्षः। उक्तानांपक्षधर्मत्वानांदूषणांगमा
ध्यं। एकनापिदूषणहीनाअदोषत्वंतेषिकतिपयदोषदूषयोगाद्दोषवदवभासमानाद्दोषानामाः। तत्त्वसि
द्धविरुद्धानैकांतिकप्रकरणसमकालात्ययापदिष्टसमाख्यंचवातत्रोद्भावनंव्याघातस्यादतोपक्षधर्मत

× धूमलिंग
स्य विषयस
न्निमत्त्वमित्य
नुज्ञानाति

यापत्तीति सिद्धिः। तदभावो ऽसिद्धिरिति। असिद्धलक्षणं मुक्तं। तच्च यदा धर्मिविरुद्धादिदोषसंभवती तिसंक्षेपतो मतं। तथा चिरंतनैरुक्तं। यो हि यत्र साधने पुरतः परिस्फुरति। समर्थश्च दोषोद्भावने। सर्वत्र सिद्धिप्रकारकोदूषणमिति। यावन्नान्यः। तेनेश्वरः स्फूर्त्तिकदोषोद्भावनसमर्थः। पितृत्वाकगुणवत्त्वसत्त्वकारणत्वादेः तितन्नविशेषणस्य किंचित्सामर्थ्यमस्ति। विशेष्यस्य कारणत्वस्यैवनित्यत्वसाधनसामर्थ्यात्। अतोऽसमर्थविशेषणस्वरूपासिद्धस्तु विशेषणासिद्धावविशिष्टस्यासाधनत्वात्। ननु विशेषणं गुणत्वं वा तच्च शरीरस्यैवातक्कथं विशेषणासिद्धः सत्यं। अस्त्येवगुणत्वं। किंतु न तद्धि शरीरं तदेवहिदेहो विशेषणं तदेवति यदन्यद्व्यवच्छेदनप्रयोजनवत्गुणत्वं तिः प्रयोजनमसमर्थमित्यतएवा असमर्थविशेष्यासिद्धा तत्रैवतद्व्यवच्छेदनप्रयोगशरीरनित्यो ऽकारणत्वसविगुणत्वादिति। अत्र विशेषणमात्रस्यैव। नित्यत्वसाधनसमर्थस्य द्विप्रकारस्यसमर्थस्वरूपासिद्धस्तु विशेषणासिद्धावपि विशिष्टासिद्धावात्। विशिष्टस्यदूषणत्वेनोपादानात् शेषंपूर्ववत् व्याख्येयं। सिद्धस्तु यत्र व्याप्तिर्नावगम्यते सद्विविधः एकः साध्येनासहचरितः। अपरस्तु सोपाधिकसाध्यसंबंधः। तत्राद्यो यथायमस्मदादिकं यथा तत्तत्* घनःसंश्रविवादास्पदीभूतः शरीरादिरिति। अत्रहि शरीरादिः पक्षः। तस्यकृतकत्वंसाध्यं। सत्त्वेऽनैकांतिकः नचास्यदेतोः कृ- *मैत्रतनयः
तकत्वेनसहव्याप्त्यग्रहणमस्ति इदानीमुपाधिसहितायोव्याप्त्यसिद्धः प्रदर्शितः यथायमस्मदादिः मैत्रतनयत्वात्। परिदृश्यमानमैत्रतनयत्ववत्। अत्रमैत्रतनयत्वेनरूपेणसहसाध्यत्वेनचमैत्रतनयरूपेणव्याप्तकं किं 20
तत्

तत्राकाद्यन्नपरिणामेवाप्रयोजकस्योपाधिरित्युच्यते। अतोमैत्रतनयत्वस्यश्यामत्वेनसंबंधोनाकाद्यन्नपरिणामेनोपाधिः। मथायेर्द्धसंबंधआर्द्रेंधनसंयोगः। अतोन्नोपाधिसंबंधात् व्याप्तिर्नास्तीति। व्याप्यत्वासिद्धायं मैत्रतनयत्वादिहेतुः। तथापरोपि व्याप्यत्वासिद्धः। यथाक्रव्यत्ववर्त्तनीहिंसात्वेनहिंसात्वात् साधनं ×२
क्रव्यंगोहिंसावत्। अत्रहिंसात्वेनाधर्मप्रयोजकं। किंतु निषिद्धत्वमुपाधिरिति। दूरवर्त्तिनोधूमस्योपाधिसद्भावात् व्याप्यत्वासिद्धा हिंसात्वंहेतुः। ननुसाधनाव्यापकत्वे सतिसाध्यव्यापकोमनुष्यत्वादिरुपाधिलक्षणसंपद्यते ×४
क्षणंतत्त्वनिषिद्धत्वेनास्तितत्कथं निषिद्धत्वमुपाधिरिति। नैवं। निषिद्धत्वेप्युपाधिलक्षणसंविद्यमानत्वात्। तथाहि। साध्यस्याधर्मस्य व्यापकंनिषिद्धत्वंअत्रयत्राधर्मत्वंतत्र२ निषिद्धस्यविद्यमानत्वात्। नचयत्र२ हिंसात्वं तत्रतत्रावश्यंनिषिद्धत्वं। क्रव्यंगहिंसायांव्यभिचारात्। अत्रहि क्रव्यंगहिंसायांसाधनत्वंअन्यत्र निषिद्धत्वमितितदेवंविधोसिद्धोदर्शितः। संप्रतिविरुद्धः कथ्यतेसाध्याविपर्ययव्याप्तो हेतुः। विरुद्धोयथाशब्दोनित्यः कृतकत्वादिति। अत्रहि नित्यत्वंसाध्यंतद्विपर्ययेणचानित्यत्वंनकृतकत्वंव्याप्तंशब्दनित्यात्तत्त्वत्वनित्यमवश्यतःसाध्यविपर्ययव्याप्तत्वात्। कृतकत्वंहेतुर्विरुद्धःसाध्यसंशयमहेतुरनैकांतिकःसव्यभिचारश्चनिवारयतिवामवद्विविधःसाधारणेनैकांतिकोऽसाधारणेनैकांतिकश्चेतितत्रप्रथमःपक्षसपक्षविपक्षवृत्तिः। यथाशब्दोनित्यः प्रमेयत्वादिति। तत्रप्रमेयत्वंहेतुः पक्षेवर्त्तमानः। सपक्षे

नित्यविपक्षेच नित्यविद्यते। तस्यप्रमेयत्वादिति। अत्रसाधनेकांतिकत्वम्। सपक्षविपक्षाद्व्या
वृत्तः। यथाह्यनित्यागंधवत्वात्। अत्रगंधवद्भेदेऽपि सत्वंपक्षान्नित्याद्व्योमादिविपक्षाद्व्यानित्याज्जालादेर्व्यावृत्तः
गंधवत्त्वम्पृथिवीधर्मात्रवृत्तिवादिति व्यभिचारस्खलद्रूपतासंभवात्सपक्षविपक्षावृत्तिरुतोऽसपक्षस
पक्षवृत्तिश्चसतिविपक्षाद्व्यावृत्तिरव। नियमोगमकांगत्वात्। तस्यचसाध्यविपरीतव्यावृत्तस्यतन्नियमाला
वात्तन्नियमालावेव्यभिचारःसर्वथासंभवति। सपक्षविपक्षयोर्वृत्तौ। तान्याद्यावृत्तौचमस्यप्रति।
पक्षस्तांदृढयंतरमाह्। सपक्षकरणसमःसमएकस्मात्यतिपक्षउच्यते। तद्यथाशब्दोऽनित्योनित्यधर्मानु
पलब्धेरिति। अत्रविपरीतसाधकंसमानबलमनुमानांतरं प्रतिपक्षउत्कथ्यते। यत्पुनरुत्पत्तिवलंगतां
त्यतिपक्षः। तथाहिविपरीतसाधकानुमानंत्रिविधंलवति उपलब्धेरनुपलब्धेरुभयोपलब्धिकमुभयतश्च। तत्राद्यंबाधकंब
लवत्। नहिधूमाणेनावगम्यमानेधर्मिणिपरमाणावनित्यत्वानुमानमिदंसंभवति। आश्रयासिद्धेरनेनानुमा
नेनपरमाणुग्राहकस्यप्रमाणस्यप्यनुज्ञातः। अन्यथास्यादयासंभवात्। तस्माच्चपलब्धिकंबाधकमेव न
पलब्धिकंदुर्बलत्वाद्बाध्यमेवा यद्येदमेवानित्यत्वानुमानंद्वितीयंप्रतिपक्षःसमबलत्वात्। यस्यबलवत्प्रत्य
क्षादिप्रमाणानपक्षेसाध्यलावःपरिच्छिन्नःसएवबाधितविषयउत्कथ्यतेयथाग्निरनुष्णःकृतकत्वात्।
बलवता। अत्रकृतकत्वंहेतुः। तत्रचसाध्यमनुष्णत्वंतस्यलावः। प्रत्यक्षेणपरिच्छिन्नः। त्वगिंद्रियनामरू

× कालात्ययापदिष्टः५२

२२

णत्वपरिच्छेदात्। तथापरेणापिकालात्ययापदिष्टःअथाघटस्यक्षणिकत्वेसाध्यधर्मेकल्पेऽनुष्णस्यापि
चयत्नाध्यक्षणिकत्वंतस्यालावाःक्षणिकत्वंप्रत्यक्षालक्षणप्राप्तक्षणपरिच्छिन्नः। सर्वेयघटादयो
मयापूर्वमुपलब्धाः। इतिअत्यक्षयापूर्वानुभवजनितसंस्कारसहकृतेनेंद्रियेणग्रहणयाः। पूर्वो
परकालाकलनयाघटस्य. स्थायित्वपरिच्छेदादिति। एतत्प्रसिद्धादयः पक्षदोषाभासाः। यथामथ्याद्रूध
र्मत्वादिरूपहानादहेतवः। स्वसाध्यनसाधयंतिइति। यपिक्षणस्यप्रत्यक्षतोऽनुमानतोवाग्रहणं
व्याप्यसंभवात्स्तेयत्रेवांतर्भवंति। नत्वपरेत्वाधिकाः। तथाहि। अनित्यात्रित्यायत्वंसिद्धेःविपक्षा
द्व्यावृत्तेरभावात्। सापाधिकत्वात्। यथागोर्लक्षणस्यगोत्वस्यगोत्वंसाध्यंप्रत्याजाकंनपक्षत्व।
नघात्रव्याप्तर्नागासिद्धत्वंयथागोर्लक्षणस्यगोवलेवस्यएवंसंभवोपिसूक्ष्मासिद्धःयथागो
लक्षणस्यैकशफस्यतिअनिप्रायांतरणाप्रयुक्तस्यगोदृस्यावांतरप्रकल्पेशफाणांनिधानंछलं य
थानवकंबलोयंदेवदत्तइति। वाक्यस्यकृतनाऽनिप्रायेणशफशब्दस्यार्थांतरंसामंत्यकश्चिद्ध
रयतिनास्यनवकंबलाःसंतिदरिद्रत्वात्। नस्वस्यचित्तभेपिसंभवतः। कृतोनेवंति सचवादीछ
लवादित्याजीयते। असदुत्तरंजातिः। सावाक्यंसमादिलक्षणवदुविधाविस्तरेणियानेदा
रुक्तोव्यतः। तत्राव्याप्तेनदृष्टांतगतेधर्मेणसाध्यव्यापकधर्मस्योपादनमुत्कर्षसमाजातिःकथा

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

शब्दो नित्यः कृतकत्वादिति ॥ घटवदिति प्रयुक्ते कश्चिदेवमाह यदि कृतकत्वेनेहेतुना घटवच्छब्दोऽनित्यः
स्यात्तेनेहेतुनातद्देवशब्दःसावयवःस्यात्।दृष्टान्तीतर्योतन्धर्मणव्याप्तेना व्यापकस्यधर्मोन्नावस्याप
दानर्मपकर्षममजानिः यथापूर्वस्मिन्नानुमानकश्चिदेवाह यदिकृतकत्वेनहेतुनाशब्दोनित्योनस्या
त् तेनवहेतुनाघटवच्छब्दःश्रावणोनस्यात् नहिघटोपिश्रावणइति पराजयहेतुर्निग्रहस्थानं तद्वन्यू
नाधिकायसिद्धातार्थांतरपतिज्ञामतानुज्ञाविरोधादिनेदानुक्तविधमपिविस्तरभयान्नियमेनकृत्स्नमुच्य
ते तत्रविवक्षितार्थकिंचिन्न्यूनंतन्न्यूनंतत्रविवक्षितार्थकिंचिदन्यधिकं तदधिकं सिद्धांतादपध्वस्तोऽपसि
द्धांतः यकृतेनानानिसंबंधार्थवचनमर्थांतरं उत्तरापरिस्फूर्तिरर्थांतरापरामितस्यार्थस्यसमर्थनिष्फल
स्यस्वयमेवाभ्यनुज्ञास्वीकारोमतानुज्ञा इष्टार्थस्यसंगतिरविरोधःहेत्वत्यंतमुपयुक्तानार्थांतरादनास्व
रूपात्तदनतरोन्तयःपतिपादनमनतिपयोजनानांचालक्षणंनदोषस्यएतावतेवाक्यकृत्यसिद्धेः॥ ॥
इतिकेनावमिश्रेणविरचितातर्कपरिभाषासमाप्ता॥ ॥छा॥ शुभंस्तवतुलेषकणवकृयो॥छा॥ ॥छा॥

संवत्१८८१ मार्गशीर्षसितपक्षेरेयदिनेगोपाचलापरगनालोरेनामदुर्गस्थायिनिःस्थेरेदुर्गपतौनंदंतवर्येरेतत्पुस्तकं
स्वकीयेश्रेयोर्जिदपरानिथेयरत्नोविजयनामयतिनेत्यमाप्तमेरुरत्नवरपुरवासिना॥

DR BHAU DAJI